

ISSN 1727-0537

№ 3–4, 2024

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ
ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ЖУРНАЛЫ

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ

ӨЛКЕТАНУ КРАЕВЕДЕНИЕ

2001 ЖЫЛЫ ҚҰРЫЛҒАН
ОСНОВАН В 2001 Г.

ӨЛКЕТАНУ – КРАЕВЕДЕНИЕ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ73VPY00029270
выдано Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан
19 ноября 2020 года

Подписной индекс – 76130

<https://doi.org/10.48081/EKRT1803>

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Мерц В. К.,
к.и.н. (главный редактор)
Кабиденова Ж. Д.,
доктор PhD (заместитель главного редактора);
Рахимов М. И.,
магистр (ответственный секретарь);

Члены редакционной коллегии:

Аяган Б. Г., д.и.н., профессор;
Кабульдинов З. Е., д.и.н., профессор;
Абусейтова М. Х., д.и.н., профессор;
Таштемханова Р. М., д.и.н., профессор;
Пивовар Е. И., д.и.н., профессор (Россия);
Уильям Фиерман, доктор PhD (США);
Жусупова Л. К., д.и.н.;
Рахимов Е. К., доктор PhD;
Омарова А. Р. (технический редактор).

МАЗМҰНЫ

ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕР

- Арипбаева Л. Ш., Мурзабаева М. А., Джамашова Г. А.**
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ҚОБЫЗШЫ КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ 5
- Бейсенбекова А. С., Ельмуратова Б. Ж.**
**GOOGLE EARTH АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУ:
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР МЕН НӘТИЖЕЛЕР** 12
- Кубжесарова А. Б.**
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШҮЛЕНГЕРЛІКТІҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ 15
- Маратов Б. М.**
ЗНАЧЕНИЕ ДЕКАБРЬСКИХ СОБЫТИЙ 1986 ГОДА В АЛМА-АТЕ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА 22
- Сансызбай С. Б.**
САЯСИ ҚУҒЫН – СҮРГІН ҚҰЖАТТАРЫНЫҢ ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ 26
- Тұрлыбек А. Д., Порывай Л. А.**
ПЕРВЫЕ ТЕАТРЫ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА 31

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

- Аяпбекова А. Ж.**
ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ 36

ФИЛОСОФИЯ

- Мустафина Т. В.**
**ЗАМАНАУИ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР АЯСЫНДАҒЫ АДАМНЫҢ
МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ТӘУЕКЕЛДЕРІ** 41

За достоверность материалов и рекламы
ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на
«Өлкетану – Краеведение» обязательна.

***Л. Ш. Арипбаева¹, М. А. Мурзабаева², Г. А. Джамашова³**

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

²Орта Азия инновациялық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

³Шымкент университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ҚОБЫЗШЫ КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Бұл мақалада Оңтүстік Қазақстан Алматы, Жамбыл, Түркістан, Қызылорда, Жетісу облыстары мен Алматы, Шымкент қалалары кіретіндігі және аталған өңірлердегі қобызшы өнерпаздардың өмір жолы мен шығармашылық өнерлері туралы айтылады. Қобыз-қазақ халқының ежелгі музыкалық мұрасындағы бірегей аспаптардың бірі, оның ұлттық мәдениеттегі орны ерекше. Мақалада Қорқыт, Қойлыбай, Нышан, Мұсабек Жарқынбековтің өнерлерінің қалыптасу кезеңдеріне, сондай-ақ олардың бүгінгі күні қандай деңгейде сақталып және аспаптың дамып келе жатқанына терең талдау жасалды. Мақаланың мақсаты-Оңтүстік Қазақстан қобызшыларының тарихи шығармашылықтарын зерделеу, олардың өнерін жастарға жеткізу, біздің музыкалық мәдениетіміздегі қобыздың маңызын ашу. Мақаланың мазмұнында қобыз шеберлері мен өңірдің халық өнерінің даму жолдарын, қобыз ерекшеліктерін, оның тарихи кезеңдердегі өзектілігін қамтиды. Мақала ғылыми-зерттеу түрінде жазылған және ғылыми әдістердің көмегімен көрнекті қобызшылардың тарихи деректері талданды. Нысан ретінде Оңтүстік Қазақстанның атақты қобызшыларының музыкалық мұрасы, музыкалық мәдениеттегі халықтың рөлі жайында айтылған. Мақалада тарихи деректер, сұхбаттар, және мұрағат материалдары, сондай-ақ қобызшылар өнерінің қазіргі маңызы мен болашағы туралы қорытындыланған. Нәтижесінде авторлар Оңтүстік Қазақстан қобызшыларының мәдени мұрасын сақтау және оның болашақ дамуын қамтамасыз ету жолдарын ұсынды.

Кілтті сөздер: қобыз, аспаптық музыка, композитор, шығармашылық, мәдениет, сарын, бақысы.

Оңтүстік Қазақстан-отанымыздың тарихи және мәдени мұрасының көптеген ескерткіштері шоғырланған аумақ. Мұнда ежелгі қалалар, кесенелер, ғибадат орындары орналасқан. Көптеген ғасырлар бойы Қытайдан Еуропа мен Таяу Шығысқа, әйгілі Жібек жолы арқылы керуен жолдары осы жерлерден өтті. Оңтүстік Қазақстан-батысында Арал теңізінен шығысында

Жетісу-Алатауға дейін, солтүстігінде Балқаш көлі мен Бетпақдала шөлінен Қазақстанның оңтүстік шекарасына дейінгі үлкен алқапты алып жатқан өңір. Құрамына Алматы, Жамбыл, Түркістан, Қызылорда, Жетісу облыстары мен Алматы, Шымкент қалалары кіреді. Ірі қалалар-Алматы, Шымкент, Тараз, Қызылорда, Талдықорған. Аумақтың 80 %-ға жуығын шөлді

жазықтар, ал бір бөлігін Тянь-Шань мен Жетісу Алатауының батыс және Солтүстік жоталары мен тау жоталары алып жатыр. Осы таулардан Шу, Іле, Қаратал және т. б. шағын өзендер басталады.

Оңтүстік Қазақстанда қобыз өнері терең тамыр жайып, көптеген талантты композиторлар мен орындаушыларды тудырды. Қобыз – қазақтың ең көне аспаптарының бірі қобыздың мойын сызығы бар, денесі шөміш тәрізді қуыс, беті ашық, түбі ежелгі табиғи заттармен жабылған. Жылқының қылынан қобыздың ішегімен мен садақ тәрізді қияқ жасалады. Қобыз үлкен қатты кептірілген ағаштан жасалады. Қазақстанда ұлттық аспаптар оркестрі ашылғаннан бері қобыз аспабы ұлттық аспап ретінде қайта жанданды. Қосымша ішек орнату арқылы диапазон кеңейіп, дыбыс сапалы болды. Жалпы формасы, қобыз пішіні жақсарды. Аспапты тарту техникасы және интонирование жетілдірілді. 1956 жылдан бастап қобызды қайта жабдықтау қажеттілігіне байланысты оған төртінші ішек тағылды. Осыған байланысты орындаушыларда көбірек мүмкіндіктер пайда болды, жаңа туындылар жазылды. Қазір қобыздың екі түрі бар-қылдан жасалған екі ішекті байырғы қобыз, нәзік қоңыр әуенмен, екіншісі-темір сым мен қой ішегінен дайындалған жіңішке төрт ішекті қобыз. Екі ішекті халықтық дәстүр бойынша қылқобыз күйлерін орындауға мүмкіндік береді. Ал төрт ішекті қобыз халық музыкасымен классикалық шығармаларды орындауға бейімделген.

Оңтүстік Қазақстан қобызшы композиторлары-ғасырларбойы музыкалық дәстүрлерді сақтап, жаңартып, дамытып келеді. Көптеген қобызшылар халық арасында кеңінен танымал болды, олардың шығармалары ұлттық мәдениетте маңызды орын алды. Оңтүстік Қазақстан композитор-қобызшыларының шығармашылығында бірнеше ерекшеліктер бар:

– Фольклорлық элементтер: халық музыкасының дәстүрлері, мотивтері мен ырғақтары қобыз музыкалық тілінде айқын көрінеді.

– Техникалық шеберлік: композиторлар қобыз аспабын жоғары деңгейде меңгеріп, жаңа техниканы енгізді.

– Эмоционалдылық: шығармаларда терең сезімдер мен ойлар, халықтың қайғысы мен қуанышы, табиғат сұлулығы

бейнеленген. Қорқыт – түркі халықтарының ортақ ойшылы, жырау, қобызшы.

Қорқыт сөзі «Хоргут» сөзінен шыққан. «Хор» – «Өр» дегенді білдіретін көне түркі сөзі де» хор « деп айтылады. Ал, «құт»,» бата»,»жақсылық» деген жалпы сөз. Қорқыт өмірдегі ізі, әдеби-музыкалық мұрасымен тарихи тұлға ретінде танымал. Қорқыт-әжесінің өмір сүру кезеңі туралы ғылымда әртүрлі болжамдар жасалды. Алайда, зерттеулердің көпшілігі Қорқыт Х ғасырдың басында Сырдария бойында өмір сүрген оғыз-қыпшақ тайпалық бірлестігінде дүниеге келген деген қорытындыға келеді. Рашид ад-Диннің «Жамиг Ат-Товарих» тарихи шежіресінде Қорқыттың қай тайпасынан шыққандығы, ал Әбілғазының Түрік шежіресінде оның тегі баят, ол оғыздардың елбегі айналып, 95 жасында қайтыс болғандығы айтылған. Зерттеулерде А. Қоңыратбаевтың айтуынша, Қорқыт XI ғасырдың басында қайтыс болған, ал Әлкей Марғұланның еңбектерінде ол VII-VIII ғасырлар аралығында өмір сүрген. Қазақ философиясының тарихында Қорқыт-ел бірлігін нығайтқан данышпан қайраткер, түркі дүниетанымының негізін қалаған ойшыл, әлемдік ақыл-ой мәдениетінде өз орнын алатын гуманистік философ ретінде көрінеді. Қорқытаңыздарынан үш түрлі өнер ерекшеленеді. Біріншіден, ол әйгілі бақсы, Оғыз-Қыпшақ ұлысының діни қызметкері. Екіншіден – күйші, қобыз сарынын алғаш орындаған өнерпаз. Үшіншіден-әйгілі жырау, оның жырлары-Оғыз-Қыпшақтың өмірін бейнелейтін әдеби-тарихи мұра. Түркі халықтарының фольклорындағы Қорқыт туралы аңыздардың бірі оның дүниеге келуімен байланысты. Қорқыт-түркілердің Оғыз ұлысынан шыққан ұлы көріпкелдер, бақсылар, күйшідер, жыршылықтар өнерінің арғы атасы. Қорқыт туралы аңыздар оның қобыз ойнау қабілетін, өмір мен өлім тақырыбын терең түсінуін, қазақ халқының рухани мәдениетіне әсерін сипаттайды. Аңыз бойынша, анасы перзентін үш жыл бойы құрсағында көтерген. Қараңғылық жер бетін Қорқыт туылғанға дейін үш күн, түнді әлемді қоршап алады елде қорқыныш сезімі орнады. Осыған байланысты баланы туылған соң «Қорқыт» деп атаған. «Қорқыт» «сөзінің этимологиясын А. Қоңыратбаев» құтты адам, құт әкелген адам» деп белгіледі. Ерек Тұрсынов түркі халықтарының өнеріне

сүйене, «дада, деде» сөздерін «айтушы жырау» деп түсіндіреді. Жирмунский Қорқытты бақсы, қобыз сиқырлы өнердің иесі-екенін айтты. Қорқыт тарихи тұлғасын растайтын жазбаша ескерткіш – «Қорқыт кітабы» («Китаби дәдәм Қорқұд»). Қорқыт данышпан, бақсы, күйші ретінде көрінеді. Қорқыт жайында аңыздарда түркі халықтарының өмір мен өлім мәселесіне көзқарасы көрініс тапқан. Аңызда Қорқыт ол өмір үшін күрескен, жамағат бақытты ғұмыр сүрегенін қалаған тұлға. Қорқыт мәңгілік өмірдің құпиясын іздеу үшін әлемнің төрт бұрышын аралайды. Алайда «Қайда барсаң да, Қорқыттың көрін» көреді. Содан кейін мәңгілік өмір тек өнерде деген ойда, керемет ыспалы музыкалық аспап жасайды. Аңыз бойынша, ол кілемді өзеннің ортасына жайып, қобызды тартқанда, күйдің күшімен ажал келген жоқ. Қорқыт қобыз тартқан жылдары өлім болған жоқ, тек бақытты өмір болғанын айтады. Бірақ Қорқыт шаршап ұйықтап қалған сәтте судан кішкентай жылан шығып өлтірген. Қорқыт туралы аңыздарда кездесетін үлкен мәселе-уақыт пен кеңістік. Бұл аңыздарда Қорқыт өлімнен қашып, бүкіл ғаламшарды аралайды. М. Әуезов: «Қорқыт өлімді тоқтата алмайтындығын мойындағысы келмей, шөлге, табиғатқа кетеді, бірақ таулар, жазықтар мен ормандар оған өлім күтіп тұрғанын айтады. Содан кейін, алғашқы қобыз жасап, жер бетінде бірінші болып күй тартады. Бес бөлімнен тұратын ұлы қобызшы туралы жинақ жарық көрді бұл күрделі еңбекте ел аузында сақталған Қорқыт туралы аңыздар мен күйлер, афсандар, қорық мұрасын зерттеу мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғалымдардың мақалалары, әдебиет пен өнердегі әулиенің бейнесі жинақталған. Бұл материалдарда Қорқыт әлемдік тарих пен философиядағы орны, оның ұлы мұрасының көркемдік ерекшеліктері мен мазмұны, тілдік, түрлік ерекшеліктері, тарихи белгілері мен естелік фактілері туралы егжей-тегжейлі баяндалады. Дрезден кітапханасында сақталған «Қорқыт кітабының» толық нұсқасының көшірмелері, орыс және қазақ тілдеріне аудармалардың таңдалған үлгілері ұсынылған. Кітаптың соңында М. Жұмабаев, С. Сейфуллин бастаған қазақ ақындарының өлеңдері жинақталған. Қорқыт өміріне байланысты оқиғалар

шежіресі мен әдебиеттер тізімі келтірілген. Қорқыт болашақ ұрпақа «Қорқыт», «Желмая», «Тарғыл тана», «Елімай» т.б. атты қобыз күйлерін мұра етті. Қорқыт кітабы аудармасымен академик В. Бартольд айналысып, жеке мақалалар жариялады. Кейінірек бұл аударма «Деде Горгуд» (Баку, 1950), «Менің атам Коркуттың кітабы» (М.-Л., 1962) деген атпен жарық көрді. «Қорқыт» кітабы Қазақстанда

1986 жылы А. Қоңыратбаевтың аудармасымен қазақ тілінде жарық көрді. Әдеби және тарихи этникалық мұра ретінде Қорқыт « қазақ эпосына тән қазақ тарихы мен мәдениетін қамтитын деректер де бар. Жазбада этникалық шығу тегі, этнографиясы, әлеуметтік жағдайы және басқа да оғыз тайпалары туралы көптеген мәліметтер бар.

Қорқыт ескерткіші-сәулет өнерінің айрықша үлгісі. Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Жосалы ауылынан 18 км жерде, Қорқыт станциясының етегінде орналасқан. (1980). Авторлары-Б. А. Ибраев, С. И. Исатаев. Қорқыт ескерткіші биіктігі 8 метр темір бетоннан жасалған 4 тік стеладан тұрады. Әр стела әр жағына қаратып салынған құлпытастарға ұқсайды. Жоғары қарай кеңейіп, Шелек түрінде кездесетін стелалар да қобыздың бейнесін меңзейді. Буын түбіндегі орталық тесікте 40 металл түтік бар. Жел соққанда, олар қобыздың сарынына сәйкес келетін дыбыс шығарады.

1997 жылы ескерткішті қалпына келтіру, жөндеу жұмыстары жүргізілген. Амфи театр, қонақ үй және т.б. нысандардан тұратын бүкіл архитектуралық ансамбль құрылып мемориалдық кешенге айналды. Оның қорында 700-ге жуық экспонат қойылған. Мұражай экспозициясында Қорқыт өмір сүрген дәуірдің тарихы мен мәдениеті туралы баяндайтын материалдар бар. Бұл ескерткіш кешен барлық түркі халықтарына ортақ қасиетті қажылық орындарының бірі болып саналады. Қорқыт қабірі-тарихи сәулет ескерткіші. Шамамен 9-10 ғасырларда Қорқыт Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Қорқыт станциясынан 3 шақырым жерде тұрғызылған. 1925 жылдан 1952 жылға дейін Сырдария өзені шайылды. Қазір орны белгісіз. Мазар 19 ғасырдың аяғында А. Диваев, И. А. Кастанье, П. И. Лерхтің зерттеулеріне негіз болды. «Түркістан

альбомы» жинағында жарияланған фотосуреттер бізге жетті. Диваев пен Кастаньенің зерттеулерінде, құрылым шикі кірпіштен жасалған дөңгелек пішінді 6-8 қырлы күмбезді құрылым. Қабырғалары қарама-қарсы өрнекпен ойылған. Исламға дейінгі түрік сәулетінің үлгісінде салынған.

Сурет 1 – Сырдария өзенінің жағасында Қорқыт қабірінің орнына орнатылған Стелла.

Сурет Korkut-ata-mazar-turkestanskiy-album.JPG Түркістан альбомында түсірілген Қорқыт қабірінің суреті.

Халықаралық деңгейде Қорқыттың музыкалық шығармашылығы бүгінде халықаралық танымалдылыққа ие. Әр түрлі музыкалық топтар мен орындаушылар Қорқыттың күйін жаңаша түсіндіріп, оны әлемдік музыкалық сахнада ұсынады. Қорқыттың шығармашылығы қазақ музыкалық білім беру жүйесінде маңызды орын алады. Көптеген оқу орындарында қазақ халқының музыкалық мәдениетінің інжу-маржаны-Қорқыт шығармаларын оқу, зерделеу, орындау арқылы жастар арасында ұлттық мәдениетті дәріптеу бойынша жұмыстар жүргізілуде. Оның жұмысы өмір мен өлім философиясын, табиғатпен үйлесімділікті, ұлттық құндылықтарды терең ашады. Қорқыттың жағдайы қазіргі қоғамда да өзекті, ұлттық музыканы халықаралық деңгейде оларды жаңа түсіндіру арқылы насихаттау мүмкіндігі бар. Қорқыт мұрасы – қазақ халқының рухани мәдениетінің байлығын, ұлттық бірегейлігін бейнелейтін бірегей құбылыс.

Қойлыбай – Оңтүстік өңірдің аңызға айналған қобызшы-бақсы. Ұлытау өңірінде есімдері кеңінен танымал бақсылар Қойлыбай және Балақай болған. Әлкей Марғұлан жазғандай, бұл қобызшылар қазақ

даласындағы шамандық дәстүрді ерте оғыз-қыпшақ дәуірінен бастау алатын дәстүрдің жалғасы ретінде сипаттайды. Ш. Уәлиханов, А.Марғұлан Қойлыбай шығармашылығын зерттеген. Ол Қорқыттың шәкірті болып саналады. А.Диваев жазған аңыз бойынша, Қойлыбайдың төрт батыр ұлы және бес мың жыны болған. Көкжарлы халық аңызында Барақ Батыр сұрауы бойынша Қойлыбай қобыздың бәйгеге қосады. Жарыс орнына алдын ала келіп, Қойлыбай қобызды үлкен сексеуілге байлап, қолына қылыш алып, шамандық ойынды бастап, сарын айтады. Кенеттен қатты дауыл көтеріліп, ысқырған жел соғады. Көп ұзамай дауылдың ортасынан алғашқы жылқылар шығады, алда сексеуіл сүйреп бара жатқан Қойлыбайдың қобызы екен. Шаңды дауыл еткен Кокаман есімді Қойлыбайдың жын-перілерінің күші болған. Қобызды бәйгеге қосу үдерісіне қарап, Қойлыбай өмір сүрген кезең Қорқыт уақытына сәйкес келеді деген тұспал айтуға болады. Қойлыбай қыпшақ руынан және жыланшық өзенінің бойында қабірі бар. Бұл деректер академик Әлкей Марғұланның деректеріне де сәйкес келеді: «Жыланшық өзенінің жағасында отырып, Қойлыбай қобыз үнемі тартылғандықтан, ол өзеннің саласы» Қойлыбай өзені « деген атпен белгілі болды. Ш. Уәлихановтың Қойлыбай туралы зерттеулеріне сүйене отырып,

М. Жұмабаев «Қойлыбай қобызы» дастанын жазды.

Қызылорда тумасы музыкант қобызшы **Нышан Шаменұлы** 1892 жылы Сырдария ауданы Қоғалыкөл ауылында дүниеге келген. Дуана қожаның ұрпағы, төртінші ұлы Бакмухаммедтен шыққан. Қобызшы, Қорқыттың шығармаларын қазіргі заманға жеткізген. Бір жасында ол «күйдіргі» мен ауырып, балалық шағында екі көзі де соқыр болып қалған. Тоғыз жасынан бастап қобыз ойнаған. Нышан «Мұсаяз» бейітіне келген қобызшылардан Қорқыт атаның және белгілі бақсы-балгерлер Есақай мен Адасқан, тағы басқа қобызшылардың күйлерін үйренген. 1979 жылы қайтыс болды. Нышан Шаменұлы Қорқыттың тоғыз шығармасын жеткізді. Олар: «Ұшардың ұлуы», «Тарғыл тана», «Әуіп-пай», «Қорқыт», «Башпай», «Желмая», «Сарын», «Қоңыр», «Байлаулы киіктің зары». Нышан Шаменұлы «Елім-ай, халқым-ай» күйін қобызшының өзі шығарған.

Талсым өнерінің иегері-Сырдария ауданы Шір-кейлі ауылында 1901-1964 жылдары тұрған **Нұрғали Смайылұлы**. Нұрғалиға бақсылық қасиет аталарынан берілген. Бүкіл елге тараған әңгімеде аталар түсіне кіріп, жерге көмілген қобызды ұстап алып, бақсылық қасиетті алу керектігін бағыттағанды. Үш рет қайталанған бұл оқиғаны елемеген Нұрғалидің екі көзі бірден көрмей қалыпты. Осыдан кейін, сиқыршылықты қабылдаған және қайтыс болғанға дейін қобыз ойнау арқылы емшілікпен айналысқан оның ұрпақтарының айтуынша, әр жұма сайын олар қара шаңырақта сақталған қобыздың дыбысын естіген.

Бекберген бақсы Әубәкірұлының (1897-1973 жж.) және оның қобызы, Қоғалыкөл ауылындағы өмірі туралы деректер бар. Бекберген сиқыршылықты әкесі Әубәкірден үйренген. Он тоғыз жасында ол бақсылық сынағынан өтті және емдік қасиеттері, болжамдары үшін халық арасында кеңінен танылды. Бақсылық ойында қылқобызбен сарын айтып, жырларын шақырған. Өткен ғасырдың 70-жылдарында М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қызметкерлері Бекбергеннің «Айдаһар жыландардың арбауы», «Дүрсілдеген шұбар ат» күйлерін таспаға түсірді. Бір ғасырдан астам уақыт бұрынғы қобыздың қазіргі иесі Ишанбек Есмақұлының айтуынша, Бекберген бақсы қобызды Есмақтың әкесіне сыйға тартқан.

Өнертанушы, профессор, Қазақстан Республикасының еңбексіңірген қайраткері, қобызшы **Мұсабек Жарқынбеков** 1954 жылы 19 наурызда Жамбыл облысы Жуалы ауданы Талапты ауылында дүниеге келген. (2005 жылы қайтыс болды). Мұсабек Жарқынбеков қобыз өнерін насихаттаушылардың бірі, Қорқыт күйлерін Нышан Шәменұлының қобызды ойнаған сәтте таспаға жазып нотаға түсірген. 1975 жылдың шілдесінде фольклортанушы Мардан Байділдаев академик Әлкей Марғұланның нұсқауымен қобызшы ақсақалдан күйлерін магнитофонға түсірді. Күйшіге қобыз сыйланады. Мардан Байділдаев магнитофонға жазған Қорқыттың күйлерін үйреніп нотаға жазу өте қиын болған. Ол М. Жарқынбеков Оңтүстік Қазақстан облысының концерттік бірлестіктің көркемдік жетекшісі және халық аспаптар оркестрінің бас дирижері болып жұмыс атқарған. М. Жарқынбеков

көптеген ғылыми еңбектердің авторы. Олар: Ғасырлар үні/Қылқобыз үйренушілерге арналған методикалық оқу құралы.- Шымкент, 1986-43 бет, Қорқыт. Елім-ай: Күйлер/ Кіріспелер түсініктемелер күйлерді нотаға түсірген, редакциялаған М.Жарқынбеков-Алматы:Өнер, 1987-48 – бет, «Қазақ халық аспаптары оркестрі», «Ғасырлар үні», «Оңтүстік Қазақстандық жыршы, термеші және композиторлар», жоғары және орта арнаулы оқу орындарына арнап «Халық аспаптары оркестрімен жұмыс істеу әдісі», «Қылқобыз үйрену әдістемесі», «Күй толқыны» хрестоматиясы, «Шаттық отан» хрестоматиясы, «Аспаптану», «Қазақ ұлт аспаптарының мәселесі» сияқты оқу-әдістемелік құралдарын жазды. т.б. «Достық» ән-биі,» Қазына « фольклорлық-этнографиялық ансамблінің жетекшісі, республикалық бүкілодақтық конкурстың лауреаты және 40-тан астам ұлттық оркестрі мен ансамбльдеріне арналған музыкалық шығармалар, 20 оркестрлік күйлерге, 30-дан жуық қылқобыз және фортепиано аспабына ноталық өңдеулер дайындады.

Оңтүстік Қазақстан композитор-қобызшыларының шығармашылығы біздің ұлттық мәдениетіміздің ажырамас бөлігі болып табылады. Олар халықтың музыкалық дәстүрлерін сақтау мен дамытуда маңызды рөл атқарады. Қазіргі заманғы бағыттар мен инновациялардың арқасында қобыз өнері дамып, әлемге қазақ мәдениетінің байлығын көрсетуді жалғастыруда. Бұл өнердің тарихы мен дәстүрлері болашақ ұрпақ үшін құнды мұра болып қала беретініне сенімдіміз. Оңтүстік Қазақстанның музыкалық оқу орындары қобыз өнерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Мұғалімдер мен студенттердің шығармашылық жұмыстары жаңа буын қобызшы жастарды тәрбиелеуде. Көптеген саз мектептер мен саз колледждерде қобыз аспабын үйретіп, жастарды ұлттық мәдениетке баулуда. Оңтүстік Қазақстан композитор-қобызшыларының шығармашылығы бүгінгі күнге дейін өзекті мәселе. Қазіргі композиторлар жаңа бағыттарды игеріп, қобыз өнерін әлемдік музыкамен біріктіруге ұмтылуда. Мысалы, фольклормен заманауи музыка элементтерін үйлестіру, жаңа технологияларды қолдану, сондай-ақ халықаралық музыкалық байқауларға қатысу қобыз өнерінің шекарасын кеңейтеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Рашид ад-Дин Фазлулла «Жамиғ Ат-Тауарих» (خبر اوتشلا عراج) Иран ғылым академиясы (Iranian Academy of Sciences) Тегеран. 1960. – 576.
- 2 Марғұлан, Ә. «Ежелгі Қазақстан мәдениеті» Қазақ ССР Ғылым академиясы, 1971. – 200 б.
- 3 Қоңыратбаев, Ә. «Қазақ халық музыкасы» Қазақ ССР Ғылым академиясы, 1972. – 240 б.
- 4 Жирмунский, В. М. «Фольклор и религия». – Наука, 1977. – 290 б.
- 5 Жұмбаев, М. «Қойлыбайдың қобызы»- Ташкент: 1923. – 48 б.
- 6 Диваев, Ә. «Қазақ халқының музыкалық аспаптары», 1905. – 240 б.
- 7 Кастанье, И. А. «Қазақтың музыкалық аспаптары мен өнері», 1899. – 168 б.
- 8 Лерх, П. И. «Түркі халықтарының музыкасы және қобыз», 1903. – 75 б.
- 9 Әуезов, М. «Қорқыттың кітабы» Қазақ ССР Ғылым академиясы, 1956. – 200 б.
- 10 Нұрмаханбет, Ж. Қобыз өнері: дәстүрлер мен жаңашылдық. Астана : Елорда, 2015. – 160 б.
- 11 Бейсенова Ә. С., Қирабаев Ә. С. Қазақстанның географиялық атласы. – Алматы : Атамұра, 2013. – 300 б.
- 12 Нұрмаханбет, Ж. Қорқыт және қазақ музыкасы. Алматы : Ғылым, 2015. – 256 б.

А. С. Бейсенбекова, Б. Ж. Ельмуратова

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

GOOGLE EARTH АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚИТУ: ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР МЕН НӘТИЖЕЛЕР

Бұл мақалада Қазақстан тарихын оқытуда Google Earth платформасының тиімділігі мен оның инновациялық тәсілдері қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – Google Earth қолданудың білім беру үдерісіндегі артықшылықтары мен нәтижелерін анықтау. Зерттеу барысында платформаның негізгі мүмкіндіктері мен артықшылықтары, тарихи оқиғаларды оқытудағы 3D карталардың рөлі, сондай-ақ оқытудың дәстүрлі әдістерімен салыстырғанда артықшылықтары мен кемшіліктері талданады.

Кілтті сөздер: Google Earth, Қазақстан тарихы, инновациялық оқыту, 3D карталар, білім беру.

Қазақстан тарихын оқытудағы заманауи әдістемелік тәсілдерді іздеу және қолдану бүгінгі білім беру жүйесінің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Бұл тұрғыда 3D карталар мен Google Earth сияқты цифрлық технологияларды енгізу ерекше маңызға ие. Google Earth платформасы оқушыларға кеңістіктік ойлау қабілетін дамытып, тарихи оқиғаларды нақты және көрнекі түрде қабылдау мүмкіндігін береді.

Google Earth платформасы 2001 жылы құрылған Keyhole Inc. компаниясынан бастау алған. 2004 жылы Google компаниясы Keyhole Inc.-ті сатып алды, содан кейін 2005 жылы Google Earth алғаш рет жарияланды. Алғашқы нұсқасы тек карта мен спутниктік суреттерді қамтыған болса, кейінгі жылдары платформаға 3D ғимараттар, тарихи суреттер, Street View және Timelapse сияқты көптеген жаңа мүмкіндіктер қосылды.

Google Earth платформасы – бұл әлемді интерактивті түрде зерттеуге мүмкіндік беретін қуатты құрал. Платформа спутниктік суреттерді, аэрофотосуреттерді және географиялық ақпараттық жүйе (ГАЗ) деректерін қолдану арқылы жердің үш өлшемді моделін жасайды. Оның негізгі

мүмкіндіктері мен артықшылықтары мыналардан тұрады:

Негізгі мүмкіндіктері:

Спутниктік суреттер: Google Earth пайдаланушыларға жердің жоғары сапалы спутниктік суреттерін көруге мүмкіндік береді. Бұл суреттер нақты уақыт режимінде жаңартылып, планетамыздың әртүрлі бөліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Спутниктік суреттер арқылы оқушылар және зерттеушілер нақты географиялық жағдайларды көріп, олардың өзгерістерін бақылауға болады.

3D ғимараттар мен рельефтер: Google Earth платформасында көптеген қалалар мен табиғи объектілердің 3D модельдері бар. Бұл модельдер қолданушыларға ғимараттардың, таулардың, аңғарлардың және басқа да табиғи немесе жасанды объектілердің үш өлшемді бейнесін көруге мүмкіндік береді. Бұл мүмкіндік оқушыларға кеңістіктік ойлау қабілетін дамытып, география мен тарихты жақсырақ түсінуге көмектеседі.

Тарихи суреттер: Google Earth белгілі бір аймақтың өткен кезеңдердегі көріністерін зерттеуге мүмкіндік береді. Пайдаланушылар белгілі бір жердің тарихи суреттерін қарап, оның уақыт бойындағы

өзгерістерін көре алады. Бұл функция тарихи оқиғаларды және географиялық өзгерістерді жақсырақ түсінуге көмектеседі.

Street View: Google Earth Street View режимінде қалалардың және елді мекендердің көшелерін нақты көріністе көруге мүмкіндік береді. Бұл режим қолданушыларға белгілі бір орынды зерттеуге және ол жерде болмаған жағдайда да ол туралы толық мәлімет алуға мүмкіндік береді. Street View география және тарих сабақтарында кеңінен қолданылады.

Timelapse: Бұл функция белгілі бір аймақтың уақыт бойындағы өзгерістерін визуализациялауға мүмкіндік береді. Пайдаланушылар белгілі бір жердің бірнеше жыл бойындағы суреттерін қарап, оның қалай өзгергенін көре алады. Бұл мүмкіндік климаттық өзгерістерді, урбанизацияны және басқа да маңызды процестерді зерттеуге көмектеседі.

Артықшылықтары:

1 Кеңістіктік түсінік пен визуализацияны жақсарту: Google Earth платформасы арқылы оқушылар кеңістіктік ойлау қабілетін дамытып, географиялық және тарихи объектілерді нақты көреді. Бұл олардың білімдерін кеңейтіп, оқу материалын жақсы меңгеруге көмектеседі.

2 Оқушылардың қызығушылығын арттыру: Интерактивтілік пен көрнекілік арқылы Google Earth оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Олар өткен оқиғаларды нақты көріністер арқылы қабылдап, оқыту материалын жақсырақ түсінеді.

3 Тарихи оқиғаларды нақты көрсету: Google Earth арқылы оқушылар тарихи оқиғаларды визуалды түрде көріп, оларды жақсырақ түсінеді. Бұл әдіс тарихи фактілерді есте сақтауға және олардың мәнін түсінуге көмектеседі.

4 Интерактивті зерттеу мүмкіндігі: Google Earth платформасы оқушыларға интерактивті зерттеу мүмкіндігін береді. Олар өздері қызықтырған аймақтарды зерттеп, нақты мәліметтерді ала алады. Бұл олардың білімдерін кеңейтіп, зерттеушілік қабілеттерін арттырады.

5 Қолжетімділік және көпфункционалдылық: Google Earth платформасы интернет арқылы кез келген

уақытта және кез келген жерде қолжетімді. Бұл платформа көптеген функцияларды біріктіреді, сондықтан оны әртүрлі мақсаттарда қолдануға болады.

Қазақстан тарихын оқытуда Google Earth-ті қолдану тәжірибесі

Қазақстан тарихын оқытудың дәстүрлі әдістері мен Google Earth платформасын қолдану арқылы оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктерін салыстыра отырып, оқытудың әртүрлі тәсілдері мен олардың оқушыларға әсерін түсіну маңызды. Дәстүрлі оқыту әдістері негізінен оқулықтар, карталар, мұрағаттық материалдар және сыныптық дәрістерге сүйенеді. Оқулықтар нақты және құрылымды ақпарат береді, оқушыларға жүйеленген білім алуға мүмкіндік жасайды, бірақ визуализацияның жоқтығы олардың кемшілігі болып табылады. Мәтін және статикалық суреттерге негізделген оқулықтар кеңістіктік түсінікті жеткіліксіз дамытуы мүмкін. Карталар мен диаграммалар географиялық және тарихи деректерді көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді, алайда олардың статикалық болуы уақыт пен кеңістіктік өзгерістерді көрсету мүмкіндігін шектейді. Сыныптық дәрістер мұғалімдердің тікелей оқытуын және оқушылармен интерактивті байланыс орнатуды қамтамасыз етеді, бірақ визуализация мен интерактивтіліктің жетіспеушілігі, кеңістіктік және тарихи оқиғаларды нақты көрсету мүмкіндігінің болмауы бұл әдістің кемшілігі болып табылады.

Екінші жағынан, Google Earth платформасы оқытудың визуализациясы мен интерактивтілігін арттыруға бағытталған. Google Earth 3D карталар мен ғимараттарды интерактивті түрде көрсетуге мүмкіндік береді, бұл оқушылардың кеңістіктік түсінігін нақты көріп, зерттеуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, платформа тарихи суреттерді ұсынады, бұл белгілі бір аймақтың өткен кезеңдердегі көріністерін зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл оқушыларға тарихи оқиғаларды жақсырақ түсінуге және есте сақтауға көмектеседі. Спутниктік суреттер мен нақты географиялық деректер арқылы оқушылар нақты әлемді зерттей алады. Дегенмен, платформаны қолдану үшін интернет жылдамдығы мен компьютерлік

жабдықтардың талаптарына сай келуі маңызды. Барлық мектептерде Google Earth платформасын қолдануға қажетті ресурстар болмауы мүмкін. Бұл жағдайда мектептерге арнайы бағдарламалар мен қаржыландыру қажеттігі туындайды. Мұғалімдерге платформаны тиімді қолдану үшін арнайы оқыту курстары мен семинарлар ұйымдастыру қажет, бұл олардың платформаны пайдалану дағдыларын арттырады және оқыту үдерісін жетілдіруге көмектеседі.

Дәстүрлі әдістер мен Google Earth арқылы оқыту әдістерін салыстыра отырып, Google Earth платформасының кеңістіктік ойлау мен визуализацияны жақсартуға, оқушылардың қызығушылығын арттыруға және тарихи оқиғаларды нақты көрсетуге мүмкіндік беретінін көруге болады. Дегенмен, платформаны тиімді пайдалану үшін техникалық талаптарды ескеру және мұғалімдерді арнайы оқыту қажет. Бұл тәсіл оқушылардың тарихи материалдарды жақсы меңгеруіне және оларды түсінуіне оң әсерін тигізеді. Осылайша, Қазақстан тарихын оқытуда Google Earth платформасын қолдану оқыту үдерісін жаңа деңгейге көтеріп, оқушылардың білім деңгейін арттыруға ықпал етеді.

3D карталар оқушыларға географиялық және тарихи объектілерді нақты көруге мүмкіндік береді. Олардың көмегімен оқушылар кеңістіктік ойлау қабілетін дамытып, нысандардың өлшемдерін, орналасуын және өзара байланыстарын жақсырақ түсінеді. Мысалы, таулардың, өзендердің, қалалардың және басқа да географиялық объектілердің үш өлшемді моделдерін көріп, оларды нақты көру арқылы оқушылар география мен тарихты түсінуін жақсартады. Карталардың көмегімен тарихи оқиғаларды визуалды түрде көрсетуге болады. Бұл әдіс оқушыларға тарихи фактілерді есте сақтауға және олардың мәнін түсінуге көмектеседі. Мысалы, соғыс далаларын, тарихи ғимараттарды және маңызды оқиғалардың болған жерлерін көріп, оқушылар сол кезеңдегі оқиғаларды нақты елестете алады. Интерактивтілік пен көрнекілік арқылы 3D карталар оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Олар өткен оқиғаларды нақты көріністер арқылы

қабылдап, оқыту материалын жақсырақ түсінеді. Оқушылар карталарды өз бетінше зерттеп, жаңа мәліметтерді іздеп, өздігінен білім алуға ынталы болады. Оқушыларға интерактивті зерттеу мүмкіндігін береді. Олар өздері қызықтырған аймақтарды зерттеп, нақты мәліметтерді ала алады. Бұл олардың білімдерін кеңейтіп, зерттеушілік қабілеттерін арттырады. Оқушылар тек мұғалімнің айтқанын тыңдап қана қоймай, өздері де ақпарат іздеп, зерттеу жүргізе алады. 3D карталарды AR және VR технологияларымен біріктіру арқылы оқушылар шынайы әлем мен виртуалды әлемді үйлестіре отырып, өз бетімен білім алуды жүзеге асыра алады. Бұл әдістер оқушыларға кеңістіктік және тарихи объектілерді нақты көруге және оларды өздері зерттеуге мүмкіндік береді. 3D карталар интернет арқылы кез келген уақытта және кез келген жерде қолжетімді. Бұл оларды әртүрлі мақсаттарда қолдануға мүмкіндік береді, мысалы, сабақтарда, үй тапсырмаларында, жобаларда және ғылыми зерттеулерде. Қорытындылай келе, 3D карталардың оқытудағы артықшылықтары өте көп. Олар оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін дамытып, тарихи оқиғаларды жақсырақ түсінуге көмектеседі, қызығушылығын арттырады және интерактивті зерттеу мүмкіндігін береді. Бұл әдістер оқушылардың білімін кеңейтіп, олардың оқу үдерісін жақсартады. Осылайша, 3D карталарды қолдану білім беру жүйесінде маңызды рөл атқарып, оқушылардың білім деңгейін арттыруға үлес қосады.

Google Earth-ті қолданудың нақты мысалдары:

Алматы қаласының тарихи дамуы: 3D карталар арқылы Алматының тарихи ғимараттарын, ескерткіштерін және олардың уақыт бойындағы өзгерістерін зерттеуге болады.

Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі: Google Earth арқылы осы тарихи жердің 3D көрінісін қарап, оның тарихи маңыздылығын түсіндіруге болады.

Ұлы Жібек жолы: Google Earth платформасында Ұлы Жібек жолының Қазақстан аумағындағы маршруттарын визуализациялау және зерттеу мүмкіндігі бар.

Қорытындылай келе, «Google Earth» арқылы Қазақстан тарихын оқыту: инновациялық тәсілдер мен нәтижелер" тақырыбындағы зерттеуіміздің маңыздылығы зор екенін атап өту қажет. Google Earth платформасы, өзінің кең мүмкіндіктерімен, Қазақстан тарихын оқыту үдерісін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. 3D карталар мен спутниктік суреттер арқылы оқушылар географиялық және тарихи объектілерді нақты көріп, кеңістіктік түсініктерін дамытуға мүмкіндік алады. Бұл оқыту әдісі дәстүрлі әдістермен салыстырғанда оқушылардың қызығушылығын арттырып, тарихи оқиғаларды жақсырақ түсінуге көмектеседі. Платформаның интерактивтілігі мен визуализациясы оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін арттырып, олардың білімдерін кеңейтеді.

Дегенмен, платформаны тиімді пайдалану үшін техникалық талаптарды ескеру, қажетті құралдар мен ресурстарды қамтамасыз ету маңызды. Мұғалімдерді арнайы оқыту курстары мен семинарлар арқылы дайындау да оқыту үдерісін жақсартуға ықпал етеді. Бұл зерттеудің нәтижелері Google Earth платформасының Қазақстан тарихын оқытудағы үлкен тиімділігін көрсетеді және болашақта осы платформаны кеңінен қолдану мүмкіндіктерін ашады. Осылайша, Google Earth платформасын пайдалану арқылы Қазақстан тарихын оқыту үдерісін жетілдіру мүмкіндігі бар және бұл білім беру жүйесіне үлкен үлес қосады. Осы бағытта жұмыс істей отырып, біз оқушылардың білім деңгейін арттырып, тарихи білімдерін тереңдетуге үлес қосамыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 [Электронды ресурс]. – <https://link.springer.com/article/10.1007/s12145-023-01035-2>
- 2 [Электронды ресурс]. – <https://www.mdpi.com/2072-4292/13/18/3778>
- 3 [Электронды ресурс]. – <https://www.mdpi.com/2072-4292/15/14/3675>
- 4 [Электронды ресурс]. – <https://www.ala.org/aboutala/offices/resources/googleearth>

А. Б. КУБЖЕСАРОВА

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШҮЛЕНГЕРЛІКТІҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

Қазақстандағы шүленгерліктің қоғамдағы рөлі тақырыбындағы мақаласында Қазақстанда қалыптасқан шүленгерлік немесе қайырымдылық мәдениетінің қоғамға тигізетін оң әсерлері қарастырылады. Шүленгерліктің әлеуметтік әл-ауқатты жақсартудағы, мұқтаж жандарға көмек көрсетудегі және азаматтық қоғамның дамуына ықпал етуіндегі маңыздылығы баяндалады. Сонымен қатар, қайырымдылықтың әртүрлі формалары мен оның аймақтық ерекшеліктері, мемлекет пен жеке сектордың осы саладағы рөлі және халықтың әлеуметтік жауапкершілікті сезіну деңгейі талданады. Мақала шүленгерлік құндылықтарының ұлттық мәдениеттегі орны мен қоғамдағы тұрақтылыққа тигізетін әсерін ашып көрсетуді мақсат етеді.

Мақаланың өзектілігі шүленгерліктің қазіргі қоғамдағы маңызын, оның әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени аспектілерін жан-жақты талдауда жатыр. Мақалада шүленгерлік ұғымының тек тарихқа байланысты емес, сонымен бірге қазіргі Қазақстандағы өзекті мәселелердің шешіміне ықпал ететінін түсінетін болады.

Кілтті сөздер: көгендік, кеусен, шүлен тарату, меценат, филантроп.

Ежелде қазақ халқы өзіне тән әртүрлі әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді ұстанған. Олардың кейбірі ұмытылып, кейбірі әлі күнге дейін сақталаған. Бұл тұрғыда анықтағаным көгендік, кеусен, шүлен тарату деген дәстүрлер. Бұл дәстүрлердің мән-мағынасы жомарттықты, кедей-кепшіктерге көмектесу, кедейлерге жәрдем беру дегенді білдіреді.

Көгендік қазақтың ежелгі тарихында ата-бабаларымыздан жалғасып келе жатқан тамаша малшылар қауымына тән үлкен дәстүр. Көгендік жасап қазақ малшылары өз туыстарына, ілік-шатыс жұрағаттарына, жас отау құрғандарға ырымдап мал берген екен. «Көгендікпен берілген малды жайдан-жай беретін мал ретінде қарауға болмайды. Оны алған адам да көгендікпен берілді деп ырымдап, малдың басын көгенге соғып, оны аузына ақ тамызып алады. Оны көгендік мал, мал басы деп қарайды. Қазақтың көгендік салтына малшылар енші бөлгенде, жоқ-жітікке, кембағалға, қолы қысқа адамдарға жәрдемдескенде қорасындағы, яғни көгеніндегі малын береді». Көгендіктегі малды құты бар мал

дейді екен. Оны иемденгендер «көгендік мал алдық» деп ризашылықпен қайтады. Бұл өте маңызды және жақсы салт-дәстүрлердің бірі. [1, 146-147 б.]

Кеусен дегеніміз егіннен жиналған дәнді-дақылмен бөлісу. «Кеусен қазақ егіншілерінің күзде егін жинағанда, қырманға егін бастырғанда, басқа да дақылдардан өнім алғанда ет-жақын туыстарымен, көрші-қолаңды, ауылдастарын егін орып жинасуға, қырман басы соғысуға, картоп, сәбіз, пияз қазып жинасуға көмекке шақырады. Әуелі жұмыс бастамай тұрып қырман қасында көмекке келген адамдарға арнап бір ақсарбас қойын атап сойып, даланың жер ошақтай қазанына, дала дастарханын молынан жаяды. Тамаққа тойып жайран қаққан көмекші адамдар «аш келгеннің аузы жұмсақ» деп, білекке сыбанып, жұмысқа кірісіп кетеді, Кеусенге жиналған адамдар жұмыстарын аяқтамай орындарынан тапжылмайды екен. Барлық дәнді-дақыл жиналғаннан кейін ғана қайтады. Егін иесі жұмыс істесуге келген адамдарды құр қол қайтармайды. Оларға алғаш өнімінен

ұшыр қол үзік дән бөліп береді. Оны қазақ ғұрпында, қазақ салтында, дәстүрінде кеусен немесе кексен деп атайды. Ал күздік өнімді мол алған байлар, дихандар, қырман соғып, астық жинағанда, ұйып қойған дәннің астық ұшыры деп, алғаш күрекпен шетінен кесіп, бөледі, мұны егін бауыздау деп те атайды. Оны бөлек деп жеке алып қояды. Әбден қырманы соғылып, астығы жиналып қапталып болған соң, алғашқы бөлініп қойған астық ұшыры деп аталатын дәмді тұрмысы нашар, жоқ-жітік, кәрі-құртаң, жетім-жесір, кедей, мүсәпір, мүгедек адамдарға үлестіреді.

Шүлен тарату дегеніміз көшпелі қазақ халқының бай адамдары, билер, батырларының кедейлерді жинап оларға материалдық жағынан көмек көрсетуі. Бұл дәстүр қыстың алдында өткізілген екен. Шүлен тарату мейірімділік көрсету үшін жасалған. «Шүлен таратуды басқаша шүлендік, шүлен байқату деп те атайды. Кейбір адамдарға шүлен адам деп те атаған. Шүлен дегеніміз жомарттық, байлық, бақыт дегенді білдіреді. Оны тағы бір атауы – шүлентарту. Қазақ малшыларының мал басы артып, қорасы қойға, табыны сиырға, өрісі жылқыға толғанда, байлар мал басына құрбан береміз деп, ақсарбас қой сойған, қасқа тай атаған, ақ түйенің қарнын жарған. Осындай жомарттық танытқан адамдарды қазақ шүлен адам екен деп атаған. Бұл дәстүрдің ислам діні жерімізге тарамай жатып болған. [2, 203 б.]

Жұртшылық деген әдет – ғұрыптың мәні белгілі бір себеппен белшесінен қарызға батып, оны төлеуге жағдайы жоқ туысқан адамға рулас ағайын- туғандардың көмек көрсетіп, қарызынан құтылуына көмектесуі болып табылады.

Жылу жинау әдет-ғұрпы кездейсоқ жағдайда немесе табиғи апат, дұшпанның шабуылынан дүниесінен айырып, зардап шеккен отбасыға көмек көрсету. [3, 170 б.]

Аталған дәстүрлердің бәрі берекеге, бірлікке, көмекке, жәрдемге, қайырымдылыққа, адамдыққа және ар мен иманға құрылған дәстүрлер. Сондықтан бұл дәстүрлердің көне заманнан атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отыратын ұлы ұғым.

Жер бетіндегі ең бай адамдар жалпы халықтың 1 % ғана құрайды екен. Және байы көп елдер — ең дамыған елдер. Шын байлар Қытайда, Еуропада, АҚШ-та тұрады. Айтпақшы, сол АҚШ-та салынған оқу

ғимараты болсын, тіпті саябақта отырған орындығың, егілген ағашың болсын бір-бір байдың атында деседі. Меценаттың халыққа жасаған тартуы. Оны айғайлатпай, шағын ғана тақтайшаға жазып, іліп қояды. [4]

Америка Құрама Штаттары қайырымдылық жасауда алдыңғы қатарлы елдердің қатарында екенін көбіміз білеміз. АҚШ-тың зиялы меценаттарының әрқайсысының аты-жөні ағылшындағы 26 әріптің астына белгіленіп, әліпбидегі әрбір әріп кемінде он меценаттың аты-жөніне жол бастап тұр. Яғни қандай әріпті айта қалсаңыз да, аты-жөні сол әріптен басталатын он шақты, я жиырма шақты қайырымды жан табылады деген сөз. Бұлардың әрқайсысы – АҚШ-тың гүлденуіне үлес қосқан тұлғалар, миллиондап, миллиардап қаржы құйған меценаттар. Батыс Еуропа меценаттары да ешкімнен қалыс қалайын деп тұрған жоқ. Олардың қайырымды, жаны ізгі байларының арасында жақсылық жасауды ата-бабасынан мұраға алғандары көп.

Меценаттық біздің тарихымызда да бар. Алтынсарин, Жәңгір хан, Баймұхамбет Қосшығұлұлы, Медеу Пұсырманұлы, Бидахмет Бөбеген (Бобкин) мен Баязит Сәтпаев т.б мысал келтіріп атап кетуге болады. Қазақтан шыққан меценаттар қазір де бар: Тимур Құлыбаевқа, Булат Утемуратов, Нурлан Смагулов, Айдын Рахимбаев и т.с [5]

Дегенмен, қазақстандықтардың көрсеткіші төмен болды – небәрі 33 ұпай. Еліміздегі азаматтардың 45 пайызы бейтаныс адамға көмектесе, 41 пайызы ақшалай көмек көрсетіп, 13 пайызы ғана волонтерлік шараларға қатысқан. Мұндай белсенділік республикаға зерттелген 124 мемлекеттің 113-ін ғана алуға мүмкіндік берді. Айтпақшы, бейтаныс адамға көмектесу номинациясында қазақстандықтар әлемдік рейтингтің анти топ-10-дығына енді. [6]

Украина (7-ші қатар), Моңғолия (29-орын), Ресей (35-орын), Өзбекстан (45-орын), Тәжікстан (62-), Қырғызстан (64-орын) тұрғындары біздің қандастарымызға қарағанда анағұрлым жауапты әрі жомарт болып шықты. Бізден төмен рейтингте Өзірбайжан (119), Армения (124), Ауғанстан (135) орналасқан.

Қазақстандағы «Литер» газетінің мәліметі бойынша:

– Халықтың 51 пайызы қайырымдылықпен айналыспайды;

– 40 пайызы мезгіл-мезгіл қайырымдылықпен айналысады, негізінен «садақа» немесе балалар үйіне заттар, кітап және т.б. түрінде қайырымдылық жасау арқылы;

– Қазақстандықтардың 9 пайызы тұрақты түрде қайырымдылықпен айналысады;

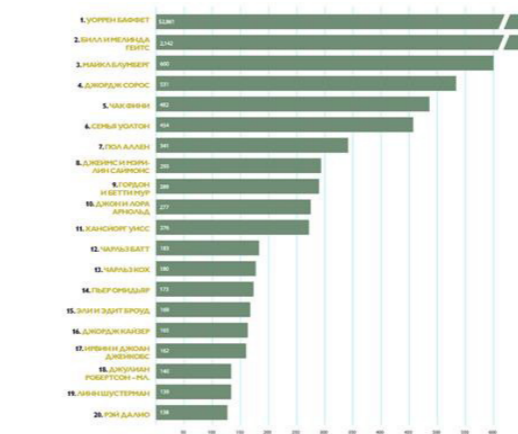
– Қазақстандықтардың 0,5 пайызы нақты қайырымдылық жұмысымен айналысады – бұл қазіргі әлемде қандай мағынада түсініледі;

Отандық қайырымдылық «нарық» 300–400 миллион теңгеге бағалануы мүмкін. Қазақстандықтардың қайырымдылық қаражаты жылына теңгедегі жалпы қайырымдылық қорының 30–45 пайызын ғана құрайды. Оның үстіне, адамдардың жалақысы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым олардың ақшасын бөлісу қиынға соғады;

Салыстыру үшін, Америка Құрама Штаттарында американдықтардың шамамен 90 % қайырымдылықпен айналысады, ал қайырымдылыққа аударылған қайырымдылық көлемі үнемі елдің ЖІӨ-нің 2 % асады.

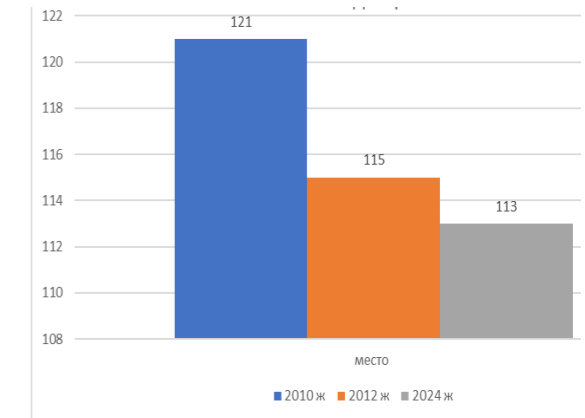

Сурет 1 – <https://psylib.org/filantrop/> автор: Каролина Кораблёва

Сурет 2 – <https://forbes.kz/articles/velichayshie-filantropiyi> Автор: Дженифер Ванг

Қазақстанның дүниежүзілік жомарттық рейтингіндегі орны

Сурет 3 – <https://the-tenge.kz/articles/world-giving-index-2024>

Аталған дәстүрлердің бәрі берекеге, бірлікке, көмекке, жәрдемге, қайырымдылыққа, адамдыққа және ар мен иманға құрылған дәстүрлер. Сондықтан бұл дәстүрлердің көне заманнан атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отыратын ұлы ұғым. Олар асылдығын, құнын жоймай, құнын өзгертпей, береке-бірлікке шақырады. Қайырымды, мейірімді, береке-бірлікті дәріптейтін ең жақсы және тамаша, көне, бірақ көгермеген, бұдан кейін де жалғасын тауып, ізгілігін бойына сақтап отыратын дәстүрлеріміз.

Кезінде талай бай бір-бір ауылды ұстап отырды ғой. Бүкіл ауылды жұмыспен қамтыды. Қазақтың мақалындағыдай «Жемесе де май жақсы, бермесе де бай жақсы», Ол байыса, кедей туысы да құр алақан қалмады. Қазір де ойлаңызшы ауылыңыздан, ауданыңыздан бір бай шықса, кемінде мешіт тұрғызып, ауылға баратын жолды жөндеп береді. «Бермесе де» дегені сол екен. Байлық қуаты бәрібір айналасына шапағатын тигізеді. Әр қазақ бай болсын! Ертегідегідей шықбермес Шығайбай емес, жомарт, қайырымды, парасатты бай болсын

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Кенжеахметұлы, С.** Қазақ халқының салт – дәстүрлері. – Алматы : «Алматы кітап» ЖШС, – 2005. – 284 б.
- 2 **Кенжеахметұлы, С.** Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. – Алматы : «Алматы кітап» ЖШС, – 2006. – 384 б.
- 3 **Қабылдинов, З. Е., Қайыпбаева, А. Т.** Қазақстан тарихы (XVIIIғасыр – 1914 жыл). Оқулық 2-басылымы, Алматы : Атамұра, 2012. – 344б.
- 4 **Сейфолла, Ә.** Қазақ тарихындағы меценаттық. Түркітілдес журналистер қоры. [қаралды: 18.11.2024]
- 5 **Нысанбаев Ә.** «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, VI том
- 6 **Сейілова А.** «Меценаттың мұраты» Егемен Қазақстан 25.05.2021жыл [қаралды: 17.11.2024]

Б. М. Маратов

Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ЗНАЧЕНИЕ ДЕКАБРЬСКИХ СОБЫТИЙ 1986 ГОДА В АЛМА-АТЕ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

В данной статье анализируется значение событий, имевших место в Алма-Ате в 1986 году. Автор анализирует причины этих событий и кратко описывает их ход. Делается вывод о том, что события Желтоксана, были одними из первых народных протестов против правящего режима СССР. Делается вывод о том, что эти события сыграли колоссальную роль в последующем процессе обретения Казахстаном независимости.

Ключевые слова: события, независимость, генеральный секретарь, протестующие, народные волнения, толпа, сплоченность.

Актуальность исследования выбранной темы обусловлена тем, что события, которые произошли в столице Казахской ССР в декабре 1986 года сыграли огромную роль в распаде Советского Союза, поскольку они оказались первым в истории СССР массовым митингом за конституционные права, провозглашённые руководством Советского Союза, но которые при этом не выполнялись, как считали многие жители Казахстана. Необходимо также отметить, что ровно 35 лет спустя на территории Казахстана – теперь уже независимого государства, произошли очень похожие события, причем и география их происхождения, и разворачивание самих событий оказались очень похожими на те, которые стали одним из спусковых крючков в распаде СССР. Соответственно, представляется целесообразным кратко охарактеризовать развитие событий, произошедших 17-18 декабря 1986 года и определить, какую роль они сыграли в новейшей истории Казахстана.

Истоками того, что произошло в Алма-Ате в декабре 1986 года (эти события также известны под названием «Желтоксан»), явились важные исторические события – приход к власти в марте 1985 года энергичного политика М. С. Горбачева, который объявил политику перестройки и гласности. Позднее на волне этой политики генеральный секретарь ЦК КПСС М. С. Горбачев начал

политику смены кадров, руководителей высшего звена партийных организаций союзных республик, работавших ранее, еще при Л. И. Брежнев. И как следствие этих процессов критике и увольнению со своего поста подвергся Первый Секретарь ЦК КПК Д. А. Кунаев.

Он стал большой фигурой в Казахстане ещё во времена Сталина и с начала 40-х занимал высокие посты в Совнарком республики, а с хрущёвских времён возглавлял её. При Кунаеве выросло несколько поколений казахов, за 30 лет он превратился в незыблемую фигуру.

Однако молодой и активный генеральный секретарь ЦК КПСС Михаил Горбачёв вскоре после прихода к власти затеял тотальную кадровую чистку не только в союзном центре, но и в республиках. Кунаев был очевидным кандидатом на отставку. И в начале декабря 1986 года его отправили на пенсию. Чтобы соблюсти формальности, 16 декабря был созван Пленум ЦК, который снял Кунаева. Однако новым главой Казахской ССР совершенно неожиданно был назначен секретарь Ульяновского обкома Геннадий Колбин.

Буквально через несколько часов на центральной площади Алма-Аты (она носила имя Брежнева) начали собираться небольшие группы протестующих с плакатами «Каждому народу – своего вождя!», «Да здравствуют

идеи Ленина!», «Мы – за добровольное сближение нации, а не принудительное!», «Долой Колбина!» [5]. Впрочем, это было скорее стихийное выступление, без чётко сформулированных лозунгов. Его удалось завершить без применения насилия.

Однако вечером и ночью забурлили общезития местных учебных заведений. Ядром протеста стала учащаяся молодёжь до 25 лет, преимущественно этнические казахи. С утра 17 января на площади стали собираться многочисленные группы студентов, уже сформулировавших лозунги и сделавших транспаранты. Основными требованиями были изгнание Колбина, назначение казахского руководителя и возврат к «ленинской национальной политике».

Милиция не проявляла особой активности, ежечасно на площадь прибывали всё новые силы. Постепенно обстановка начинала накаляться, то и дело возникали перепалки и стычки между милиционерами с одной стороны и протестующими – с другой. Буквально за несколько часов число последних выросло, по разным оценкам, до пяти – восьми тысяч человек [1]. Становилось очевидно, что своими силами местная милиция не справится. Тем временем митингующие, чувствуя своё превосходство, становились всё более агрессивными настроенными.

Днём перед собравшимися на площади попытались выступить ряд руководителей республики, включая главу правительства Нурсултана Назарбаева. Однако их призывы и увещевания не были услышаны, и толпа не стала расходиться. Вечером была предпринята попытка разогнать толпу при помощи пожарных машин, однако это произвело противоположный эффект. Вместо того чтобы разбегаться от струй из пожарных шлангов, толпа атаковала машины. Их забрасывали камнями, переворачивали, несколько авто сгорело. Начались кровавые рукопашные схватки между курсантами местного училища КГБ, охранявшими здание ЦК, и толпой.

Интересно также отметить то, что для подавления выступления молодежи во время декабрьских событий впервые в Казахстане был апробирован специальный разработанный оперативный план «Метель-86». Данным планом предусматривались мероприятия по переводу событий в нужное для властей русло – уголовное или националистическое, вплоть до применения провокационных

действий. Впоследствии, забегаая вперед, действительно, как по плану – эти события были расценены высшим руководством страны как антиобщественные и националистические [3, с. 320].

Утром 18 декабря в город прибыли переброшенные по тревоге части внутренних войск из других регионов СССР. На охрану порядка на улицах были стянуты дружинники с местных заводов. Во второй половине дня 18 декабря началась зачистка площади с применением силы. К вечеру площадь Брежнева напоминала нынешнюю разгромленную Алма-Ату: разбитые и сожжённые машины, разбросанные камни, палки, арматура.

В общей сложности в течение нескольких дней было задержано около 8 тысяч человек. Большинство отделалось штрафами, выговорами или отчислением из учебных заведений. Около 100 активных участников столкновений были осуждены к различным срокам.

Точное число погибших и пострадавших так и осталось неизвестным. По официальной версии, непосредственно на площади жертвами столкновений стали два человека – один дружинник и один участник протестов. Около тысячи человек с обеих сторон получили травмы. При этом отдельные исследователи полагают, что «По опубликованным в Казахстане данным задержано правоохранительными силами 8500 человек, получили тяжелые телесные повреждения (в основном черепно-мозговая травма) более 1700 человек, подвергнуты допросам в прокуратуре 5324, в КГБ – 850 человек. 900 человек подвергнуты к административным мерам наказания (аресты, штрафы), предупреждены 1400 человек, уволены с работы 319 участников восстания, отчислены из учебных заведений 309 студентов. В уголовном порядке было осуждено 99 человек, двое приговорены к расстрелу» [2].

В январе 1987 пленум ЦК КПСС оценил эти события как проявление казахского национализма. И только в мае 1990 г. Политбюро ЦК КПСС приняло запоздалое решение, что обвинение казахском национализме было ошибочным. Во время работы 1 съезда народных депутатов СССР, одним из ее решений было создание комиссии по расследованию событий 17-18 декабря 1986 года в Алма-Ате, которую возглавил народный депутат М. Шаханов.

Работе комиссии всячески мешали, а ее главе угрожали расправой, если он и дальше будет проводить расследование [3, с. 321].

Отдельные исследователи, среди которых А.П. Мякишев, полагают, что Алма-Атинские события 1986 г. явились следствием резкого обострения конфликта между советской «кремлевской» и национальными республиканскими элитами: в условиях расширяющейся и углубляющейся конфронтации и борьбы за власть союзное руководство стремилось овладеть всеми ресурсами в масштабах единой страны и «оттеснить» национальные элиты от предстоящего дележа собственности [4, с. 438]. Могущество национальных кланов в республиках при этом недооценивалось, мобилизующая роль этнонационализма в расчет не принималась. Площадь Брежнева в Алма-Ате в декабре 1986 г. тем самым превратилась в арену демонстрации сил, сплоченности, консолидированности, подготовленности и решимости национальных элит. Одержав формальную победу, Центр воочию убедился в способности этноэлит не только противостоять центростремительным тенденциям, но и в их умении легко и

быстро мобилизовать протестный фактор политического этнонационализма.

Подводя итог тому, что было изложено выше, можно с достаточно высокой степенью уверенности сделать вывод о том, что события, которые произошли в Алма-Ате в декабре 1986 года сыграли огромную роль в истории Казахстана (на тот момент – Казахской ССР). В настоящее время Декабрьское восстание оценивается как событие, положившее начало распаду тоталитарной системы в СССР, и ставшее толчком, послужившим началом на пути независимости Казахстана. Как известно, после Желтоксана прошли известные события в Тбилиси, затем Вильнюсе и т. д. Вышеизложенные события вкпе с внутренними причинами, а именно нежелание Центра ЦК КПСС, Совмина СССР учитывать интересы республик, развал хозяйственных связей, сепаратизм (события 19–21 августа, беловежские соглашения), ошибки во внешней политике и др., послужили причинами распада одного из важных субъектов мировой политики СССР, что, объективно говоря, создало условия для образования независимого Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Антонюк, Е.** Алма-Ата-1986 : Кто стоял за беспорядками в Казахстане на заре распада СССР [Электронный ресурс]. – URL: <https://life.ru/p/1462821> (дата обращения: 14.10.2024).

2 **Ельдесов, Д.** Желтоксан : трагические звенья одной цепи [Электронный ресурс]. – 21.12.2022. – URL: <https://adyrna.kz/ru/post/142004?ysclid=m2n04hkkmi947028776> (дата обращения: 24.10.2024).

3 **Ибраев, Г. М., Бейсембаева, Ш. Ш., Ыдырысова, М. А.** Истоки, причины и последствия декабрьских событий 1986 года в Казахстане [Текст] // Молодой ученый. – 2021. – № 17 (359). – С. 319–321.

4 **Мякшев, А. П.** События в Алма-Ате в декабре 1986 г. Первый ультиматум национальных элит [Текст] // Известия Саратовского ун-та. Новая серия. Серия «История. Международные отношения». – 2018. – Т. 18. – Вып. 4. – С. 432–439.

5 **Федоров, Е.** Желтоксан 1986 года: сложности транзита власти [Электронный ресурс]. – 13.01.2022. – URL: <https://topwar.ru/191033-zheltoksan-1986-goda-slozhnosti-tranzita-vlasti.html?ysclid=m2mzmq0a3y26545999> (дата обращения: 24.10.2024).

С. Б. Сансызбай

Торайғыров университеті, Республика Казахстан, Павлодар қ.

**САЯСИ ҚУҒЫН - СҮРГІН ҚҰЖАТТАРЫНЫҢ
ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ**

Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылы 24 қарашада жарық көрген № 456 жарлығы аясында құрылған мемлекеттік комиссияның басып шығарған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясының материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары)» атты құжаттар мен материалдар жинағы талдап көрсетілді. Бұл жинақтағы құжаттық материалдардың біраз бөлігі алғаш рет жарияланып отыр. Кеңес өкіметі уақытында саяси қуғын-сүргін тақырыбын шынайы зерттеу мүмкіндігі зерттеушілерге берілмеді. Мақалада тоталитарлық жүйенің қойған құпиясыздандырылу дәрежесі мен шектеулері айқындалып, деректердің жойылу факторлары қарастырылды. Саяси қуғын-сүргінді жүргізудің заңдық негіздері ашылып, жүзеге асу барысы, ондағы қиындықтары талданды. Қазақстандық мұрағаттарда сақталған деректік құжаттар арасынан большевиктердің жазалау жүйесінің жүргізген террорлық әрекеттерін әшкерелейтін мәліметтер анықталынды.

Кілтті сөздер: репрессия, тоталитаризм, Сталинизм, жер аудару, интеллигенция, лагерь.

Өткенге үңілетін болсақ, жанды ауыртатын, жұдырықтай жүрегімізді езгінге ұшырататын, жанарға жас үйіртетін нәубетті күндер бар. Күндер дейміз-ау, ашығын айтқанда қазақтың жартысынан астамын жалмаған, елім деген ерлерін қармаған жылдар бар. XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін қазақ халқының тарихында өшпес терең із қалдырып кеткен болатын. Кеңес мемлекетінде тоталитарлық жүйенің қалыптасуы жүйелі, жоспарлы және жаппай сипаттағы саяси қуғын-сүргінмен қатар жүрді. Олар бұрын-соңды болмаған ауқымды иеленді, халықтың барлық әлеуметтік санаттары мен топтарын қамтыды.

Қазіргі таңда кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргін құрбандарының барлық санаттарын заңдық және саяси ақтау қолға аланып жатыр. Оның негізгі бастамасы ретінде ҚР Президенті Қ. К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашада «XX ғасырдың 20 – 50 жылдардағы Қазақстандағы

жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау процестері: бірыңғай деректер базасын құру» жарлығын атап өтуімізге болады. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жұмысына ғылыми-сараптамалық ұсыныс беруге бағытталған, оның Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін жөніндегі құпияланған, бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген архивтік және құжаттық материалдарды зерделеу, саяси қуғын-сүргін құрбандарының бірыңғай дерекқорын құру, толық ақтау процестерін жүзеге асыру үшін Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына түзетулер енгізу жөнінде ұсынымдар әзірлеу жөніндегі комиссиялары мен жұмыс топтары арасында өзара жұмыс жасайды. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселесі бүгінгі күні Қазақстанда ашық күйінде қалып отыр. 1950-ші жылдардан бастап және 1990-шы жылдары бірнеше кезеңде жүргізілген ақтау ісіндегі үлкен жұмысқа, оның ішінде Қазақстан Республикасы Жоғарғы

Кеңесі жанындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі комиссияның қызметіне қарамастан, «жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» 1993 жылғы 14 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңын қабылдау, қудалауға ұшыраған Қазақстанның барлық азаматтарына таралған, қуғын-сүргін құрбандарының барлық санаттарын толық (заңды және саяси) ақтау жөніндегі мәселе ашық күйінде қалып отыр. Құқық қорғау және басқа да мемлекеттік органдардың көптеген құпия архивтері толық ашылмаған және қолжетімді емес, қуғын-сүргінге ұшырағандардың және ақталғандардың барлық есімдері аталмаған.

Кеңес өкіметінің саяси қуғын-сүргін құрбандарының деректер базасын құру және жаңа тұжырымдамалық тәсілдер негізінде Қазақстанда ақтау процестерін жалғастыру егемен Қазақстанның демократиялық мемлекеттердің әлемдік қоғамдастығына интеграциялануы жағдайында қажет болатын посткеңестік кеңестіктегі тоталитарлық жүйенің еңсерудің көрсеткіші болады. Бұл іс-шаралар «Рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалардың қарсаңында жүргізілген болатын.

Мемлекет басшысы Қ. К. Тоқаев 2020 жылдың 24 қарашасында арнайы комиссия құрған болатын. Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде бірталай жинақтар жарық көрді және әлі де өз жұмысын атқарып келеді. Атап өтетін болсақ: «Алаш ісі. 1920–1930 жж. ОГПУ-НКВД жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» I том (2022 жыл) [1], «Алаш ісі. 1920–1930 жж. ОГПУ-НКВД жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» II том (2023 жыл) [2], «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясының материалдары XX ғасырдың 20–50 жылдардағы». Сонымен қатар, «Қазақстанның қазіргі заманы тарихы бойынша хрестоматия (1917–1939 жж.) I том жинағын қатастырып көруге болады [3]. Хрестоматияда жинақталған және түсініктемелер берілген жаңа архивтік құжаттар мен сирек кездесетін әдеби материалдар Қазақстанның 1917–1939 жылдары аралығындағы тарихының маңызды да қарама-қайшы оқиғаларын ашып көрсетеді.

30 жылдардың соңғы ширегі саяси қуғын-сүргіннің жаңа толқынын иеленді. Жалпы қазақ ұлттық зиялыларына қарсы жазалау шараларына түрткі болған Сталин хатын атап өтуіміз қажет. «Мен партияларға қатысы жоқ зиялыларды кеңестік жұмысқа жұмылдыруды қолдаймын» – деп Сталин 1925 жылы 29 мамырда Алматыға жолдаған хатында баяндайды. Дәл осы хат қазақ зиялыларының тағдырын шешуде үлкен рөл атқарған. «– Мен сондай-ақ партиясыз зиялылардың қырғыз жастарының саяси және идеологиялық тәрбиесімен айналысқанына түбегейлі қарсымын». РСФСР Қылмыстық кодексі 1926 жылдың қараша айында 58-бап қамтитын «халық жауы» айыбы жарияланды және ол 1927 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді, кейін 1961 жылдың 1 қаңтарында күшін жоғалтты.

1920–1930 жылдар аралығын қамтитын қуғын-сүргін құқық қорғау органдарының өз қолымен жасаған іс. Кеңестік билік «биліктен айрылған қанаушы таптарға» қарсы бағытымен көзге түседі. Себебі, Кеңестік заң социалистік экономиканы құруға, Кеңес мемлекетін нығайтуға, халықты коммунистік санамен тәрбиелеуге қызмет етуге тиесілі болаған еді [4, 125 б.].

1928 жылы Л. Д. Троцкийдің, кейін Г. Ю. Пятаковтың, Л. Б. Каменевтің және өзге де қайраткерлердің Қазақстан аумағына жер аударылып келуі жергілікті зиялы қауымды қудалауды жеделдете түсті [5, 73–77 б.]. Осылайша, «контрреволюциялық ұйымдарды» іздестіру науқаны өз бастауын алды. Көп ұзамай қазақ халқының ірі ағартушылары, ғалымдары, жазушылары мен ақын-әдебиетшілерімен қатар әртүрлі саладағы оқымыстылар жаппай тұтқынға алына бастайды. Толық емес мәліметтерге сүйенетін болсақ «Алаш» зиялыларының 300-іне жуық азаматы қуғын-сүргінге ұшыраған [6, 216 б.]. Бір бөлігі белгіленген «жазаларын» өтеп шыққанымен, кейін 1937–1938 жылдары қайта қамауға түсіп, ең ауыр-«ату жазасына» кесілген болатын. Қазақ зиялыларының арасында үш мәрте тұтқынға түскендері де да бар.

Алаш қозғалысының құрметті қайраткерлеріне деген ашық түрде жүргізілген жаулық әрекет XX ғасырдың 30 жылдары тек өрши түсті. Қазақ зиялыларын 1928 жылға қарай тұтқынға түсіріп, қамауға алған болатын. «Троцкистік-зиновьевтік оппозициямен», «оңшыл

оппортунистермен» жүргізілген күрес ақыр соңында республикада ұлт-азаттық қозғалыстың өкілдеріне бағытталған репрессияға ұласты. №78754 іс бойынша 1928 жылдың соңына қарай Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Ғаббасов, жалпы алғанда 44 адам буржуазияшыл ұлтшылдар деп тұтқындалып, оларға жалған айып тағылды. Әрқайсысының тағдыры әр қалай орын алды. Бір бөлігі атылды (Жүсіпбек Аймауытов, Әбдірахман Байділдин т.б.), бір бөлігін түрмеге отырғызды, сонда да өлді (Міржақып Дулатов), қалған бөлігі берілген мерзімдерін өтеген соң қайта ұсталып, атылып кетті. Қазақ ұлттық зиялыларының енді бір бөлігі, қырыққа жуығы- Мұхаметжан Тынышпаев, Жақып Ақпаев, Жаһанша Досмұхамедов және өзгелері 1930 жылдың қыркүйек-қазан айлары аралығында тұтқынға түсті. Большевиктер қазақ зиялыларының халқы үшін барын құрбан етіп, адал қызмет атқарғандарына қарамастан барлығын қырып- жойды. Тұтқынға алынғандар «Байтұрыновтың тобы» және «Тынышпаевтың тобы» деп тарихта із қалдырып кетті. Байтұрсыновтың тобына алты азамат енді, олар Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Елдос Омаров, Жүсіпбек Аймауытов, және Мырзағалы Есполов. Алғашқысы болып 1928 жылы 17 желтоқсанда М. Дулатов тұтқындалса, қалғандары 1929 жылы қамауға алына бастады. 1930-1931 жылдар аралығында Тынышпаевтың тобына кірген 38 азаматтың 20-сы тұтқындалып, үстерінен іс қозғалды. Мысалы, Халел Досмұхамедов, Алдаберген Үмбетбаев, Мұстафа Бұралқиев, т.б. Ал қалған 18 азаматтың қылмысын растайтын мағұлматтар аз болғандықтан бостандыққа жіберілді.

Кеңес заманының әкімшіл- әміршіл жүйесінде КСРО-ның ОГПУ-НКВД Ішкі істер министрлігінің еңбекпен түзеу лагерьлері маңызды рөл атқарды. ГУЛАГ-тың тарихы түрлі компонентер мен қиындықтардан тұрды. «Постановление СНК СССР «Обутверждении положения об исправительно-трудовых лагерях» 7 апреля 1930 г.»- КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысы бекітіледі. Қаулы қоғамды әлеуметтік- қауіпті азаматтардан қорғау, еңбекпен түзетуші лагерьлерге топтастырды. Онда тек 3 жылдан бастап

бас бостандығынан айырған азаматтар енгізілді. Олар тікелей ОГПУ қол астында болды [7, 65-72 б.].

В. И. Ленин, Л. Троцкий, И. Сталин және өзге большевиктер саяси террор мен саяси репрессияны кез келген революцияның ажырамас бөлігі деп қарастырды. Олар «қорқыту саясаттың күшті құралы» деген тұжырымдаманы ұстанды. Жалпы алғанда, 1920-1930 жылдары КСРО-да саяси мотивпен 3 миллионға жуық адам сотталды, оның 20 жылдары- 14,5 % (416932 адам), сонымен қатар 30 жылдары- 86,5 % (2 663342 адам). [8, 58 б.]

Концлагерьлерді репрессиялық жаза ретінде қолдануға ВЧК өкілі Ф. Э. Дзержинский ұсыныс жасаған еді. « О концентрационных лагерях» атты жобаны ұсынды, онда «еңбекпен түзету лагерьі» атауын иемденген болатын. ВЦИК-тің №235 қаулысы бойынша « О лагерях принудительных работ» атты жүйе НКВД қолына түсті. Тұтқындау орындары 1918-1960 жылдар аралығында негізі үш ведомство бойынша таратылды- ВЧК, ОГПУ- НКВД- МВД және НЮК.

III томдағы №66 деректік мағұлматтарға сүйенетін болсақ, 16.12.1939 ж комиссар Васильев «Карлагтағы балалардың сырқаттануы және өлім көрсеткіші» бойынша баяндамасын ұсынды. Онда лагерьде балалардың өлімінің көрсеткіші жоғары, нақтырақ айтқанда қамаудағы 514 баланың тек 98-і (18 %) қыркүйек және қарашада қаза тапты. Ондағы 46 бала өкпеге суық тигеннен қаза тапты, айта кететін бір жайт, бұл өлімнің 50 % құрайды. Бұның барлығы санитарлық- нормалардың ұстанбау, уақытылы ауруларды оқшаландырмау, сонымен қатар дұрыс медициналық көмектің көрсетілмеуінің нәтежиесі болып табылады [9, 90-100 бб.].

Мемлекеттік қауіпсіздік органдарының алдында үлкен міндет тұр – осы барлық кеңеске қарсы элементтердің бандаларын аяусыз басып-жаншу керек, кеңес халқы еңбекшілерін революцияға қарсы бас көтерулерден қорғау қажет, сөйтіп, олардың кеңес мемлекетінің негіздеріне қарсы жүргізіп отырған жылмысқы іс-әрекеттерінің біржола көзін құрту керек. Осылайша, Бұйрық етемін: «1937 жылдың 5 тамызынан бастап барлық республикаларда, өлкелер мен облыстарда бұрынғы кулактарды, белсенді кеңеске қарсы элементтер мен қылмыскерлерді

репрессиялау бойынша операциялар басталсын. Өзбек, Түркімен, Тәжік және Қырғыз Республикларында оперция осы жылдың 10 тамыздан, ал Шығыс Сібір облыстарында, Қиыр Шығыс пен Краснояр өлкесінде осы жылдың 15 тамызынан басталсын». Мінекей, КСРО Ішкі Істер Халық Комиссары лауазымын иемденіп отырған Н.Ежовтың саяси- қуғын-сүргін науқанына байланысты шығарған бұйрығының мәні осы. Ондағы репрессияға жататын контингенттерге келегін болсақ: репрессияға ұшырап елге оралған сәтте ел арасында әлі де кеңес саясатын қарсы шағатын кулактар, лагерьлерден қашып кеткен кулактар, фашистік немесе лаңкестік құрылымдарда біріккен кулактар тобы, антикеңестік партия мүшелері, терегу және агентуралық материалдарымен ұсталынып қалған кулактар, поселкелер мен колонияда жазасын өтеп отыра тұрып антикеңестік іріткі салу әрекеттерін жалғастырып жатқан бұрынғы жазаланушылар, қылмыстық қимылдарын жалғастырып келе жатқан қылмыскерлер, жоғарыда аталған барлық контингент репрессияға жатады.

Репрессияға ұшырағандардың жазалау шараларының сандық мөлшеріне келетін болсақ, негізінен антикеңестік элементтер 2 категорияға бөлінеді: А) Жоғарыда атап өткен элементтердің қатарынан

барынша дұшпандық көзқарастағы барлық қылмыскерлер жатады. Оларға ең ауыр жазату жазасы бекітілген еді. Б) Жоғарыда атап өткен элементтердің белсенді емес, алайда дұшпандық пиғылдағы барлық басқа жандар жатады. Оларға негізінен 8-10 жыл мерзімі мөлшерінде еңбекпен түзету лагерьлеріне қамау қарастырылған [10, 135б.].

Қорыта келсек, Қызыл империя билеген дәуір қазақ халқына оңай тимеді. Арыстарымыздың бір бөлігі қуғынға ұшыраса, екінші бөлігін қырып жойылды. 1937 жылғы Бүкілодақтық халық санағының қорытындысы бойынша Кеңес өкіметі орнаған сәттен бастап бастапқы жиырма жылда 4 миллионға жуық халқымыз кеңес басшыларының тарапынан бастау алған түрлі эксперименттердің құрбанына айналып, біршама қасірет көрді. Деректік мағұлматтарды талдай отырып саяси қуғын-сүргіннің алғашқы толқыны большевиктердің мемлекетті басқаруға қол жеткізген сәттен-ақ бастау алғандығын мұрағаттық деректер арқылы дәлелденді. Зиялыларды саяси қудалау мәселесі бойынша тергеу және сот материалдарының деректік құжаттары қазіргі таңда ортаға шығып, оларға толыққанды талдау жүргізілуде. Сондай-ақ деректік базаны қарастыру барысында қазақ халқының саны айтарлықтай азайғандығын айқын көре аламыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Койгельдиев, М. К., Мырзатаева, З. Б., Мирзакулова, Р. М.** «Алаш ісі. 1920-1930жж. ОГПУ-НКВД жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» II том – Алматы, – ТОО «Издательство LEM», – 2023 ж, – 828 б.
- 2 **Қаражан, Қ. С.** «Қазақстанның қазіргі заман тарихы. Хрестоматия. (1917-1939)» I том, Алматы, – 2007 ж, – 324 б.
- 3 **Мусағалиева, А. С., Касымов, А. С., Козыбаев, М.** «Саяси қуғын- сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясының материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдардағы)» I том, – Астана, 2022, – 421с.
- 4 **Нересян, В. С.** «История политических и правовых учений», - М. : Юридическая литература, – 1988. – 816 с.
- 5 **Ефимов, Е., Щетинин, Ю.** «Три процесса над старыми интеллигенциями», // М. : – 1989. – 80 с.
- 6 **Нүрпейісов, К.** «Алаш нәм Орда». – Алматы. – 1995 – 256 б.;
- 7 **Кокурин, А. И., Петров, Н. В.** «ГУЛАГ [Главное управление лагерей]. – 1917–1960», М. : МФД — М. : – 2000., -- 888 с .
- 8 **Земсков, В. Н.** «Заклученные в 1930-годы : социально-демографические проблемы» Отечественная история, Латвия, – 1997. – 256 с.
- 9 **Сактаганова, З. Г., Аупенова, А. У.** «Саяси қуғын- сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары)» VI том./ исправительно-трудовые лагеря в Казахстане: Карлаг. Сборник документов и материалов. – Астана, 2022, – 488 с.
- 10 **Койгельдиев, М. К., Мырзатаева, З. Б., Мирзакулова, Р. М.** «Алаш ісі. – 1920-1930 жж. ОГПУ-НКВД жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» I том- Алматы, ТОО «Издательство LEM», – 2022 ж. – 984 б.

А. Д. Тұрлыбек¹, Л. А. Порывай²

¹ученик, школа-лицей №8 для одаренных детей,
Республика Казахстан, г. Павлодар

учитель истории, педагог-исследователь,
школа-лицей №8 для одаренных детей,
Республика Казахстан, г. Павлодар

ПЕРВЫЕ ТЕАТРЫ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Советские театры в Казахстане стали неотъемлемой частью культурной и социальной жизни. Они способствовали формированию национальной идентичности, укреплению многонационального сотрудничества и культурному развитию республики. Театральное искусство того времени оставило глубокий след, который продолжает ощущаться в современной культурной жизни Казахстана. Через искусство театра формировались новые модели поведения, соответствующие идеалам времени. В настоящее время в театральной жизни Казахстана присутствует также значительный сегмент этнических театров, что является следствием политики советской власти в области культуры.

Ключевые слова: советские театры, этническая культура, театральные кружки, народное искусство, культурное наследие.

Несмотря на огромное значение театра как одного из средств духовного осмысления культуры этнической общности, в исторической науке Казахстана данная тема не нашла своего широкого исследования. Тем временем, учитывая тот факт, что современная культура Казахстана представлена культурными традициями представителей многочисленных этносов, требующих изучения не только в рамках своих особенностей, но и в тесной связи друг с другом, проблемы творчества наиболее ярких представителей высокого искусства обязывают со всей ответственностью исследовать вопросы основных тенденций его развития. Автор убежден в том, что исследовать культуру во всех ее проявлениях казахского или любого другого народа в отрыве от остальных этносов недостаточно. Изучая опыт одного лишь народа или одного из направлений всего культурного многообразия, мы рискуем лишиться возможности полного представления о культурном прошлом своей страны.

Отдельные попытки организации театральных представлений в казахской среде делались в период первой мировой войны силами зарождающейся казахской интеллигенции и, были одним из результатов культурного оживления, охватившего мусульманские народы после революции 1905–1907 гг. О театральных начинаниях того времени сохранились отрывочные сведения. Так, в журнале «Айкап» сообщалось, что 4 января 1915 года в г. Атбасаре на благотворительном вечере была разыграна казахская свадьба, которая была не пьесой, а лишь показом различных моментов сватовства и свадебных обрядов в казахском быту.

По словам М. Ауэзова подобные любительские спектакли проводились и в других местах – «...в центрах сосредоточения казахской учащейся молодежи и чиновничества» – в Оренбурге, Омске, Семипалатинске, Ташкенте. Но эти спектакли оставались редким, случайным явлением и не способствовали созданию постоянных театральных кружков.

Более прочные театральные традиции, постоянные театральные кружки возникали в среде татарской интеллигенции. Вообще, театральное движение среди татар приобрело к периоду первой мировой войны широкий размах, так что на всероссийском съезде деятелей народного театра, состоявшемся в декабре 1915 г., был заслушан даже доклад «О татарском театре». Первые спектакли были почти одновременно даны в Казахстане и в Уфе в начале 1906 г., организованные татарской интеллигенцией – учителями, журналистами. Репертуар спектаклей состоял из пьес частью самобытных, принадлежащих перу молодых татарских драматургов, частью – переводных с турецкого языка. Никаких профессиональных артистов не было, ими были в основном представители той же интеллигенции. Женские роли часто исполнялись тогда мужчинами.

Однако новая для общества сфера культуры сразу вызвала протест среди мусульманского духовенства, которое «обратилось к губернаторам, полицмейстерам и другим начальствующим лицам с просьбой прекратить представление зрелищ, якобы противоречащих шариату, как безнравственных, могущих внести разлагающее начало в патриархальную мусульманскую семью» [1, с. 5].

Муллы во всех мечетях читали проповеди, в которых громили нечестивцев, устраивающих постыдные зрелища и увеселения. Однако, несмотря на это народ тянулся в театры, зрелища продолжали привлекать, а артисты точили свое мастерство, рождая новых профессионалов и народных кумиров.

Одна из старейших актрис Казахского театра Малика Шамова, татарка по национальности, начала свой сценический путь в театральном кружке г. Уральска. Выступал кружок преимущественно с концертами, в программу которых входили песни, пляски, рассказы, небольшие одноактные пьески.

Когда Уральск перешел в руки Советской власти, на базе этого кружка была создана передвижная татарская труппа, которая разъезжала, погрузив декорации на верблюдов по окрестным селениям, давая спектакли, как для татарского, так и для казахского зрителя.

Обстановка в подобных кружках была примитивной. Декорации отсутствовали,

если нужно было передать внутреннее убранство юрты, его заменяли ковры, занавесы, одеяла, подушки; если действие происходило на открытом воздухе, по сцене развешивали срубленные ветки деревьев. Непременной составляющей спектакля являлась суфлерская будка, которую сооружали из кошмы. Вместо грима артисты мазали лицо мелом и сажей, если нужно раскрашивали его цветными карандашами. Бороды и усы выкраивались из козлиной шкуры.

В 1919–1920-х гг. в Казахстане стали возникать постоянные труппы при местных отделах народного образования. Такие труппы носили полупрофессиональный характер. Они существовали в нескольких городах, в том числе в Семипалатинске. В ней было около 20 постоянных участников, из которых некоторые потом были приглашены в Казахский драматический театр во время его организации. Данная труппа за годы своей работы с 1920 по 1925 г. переиграла практически все пьесы тогдашней национальной драматургии, которая, как известно, только зарождалась.

Из учебных заведений особую роль в создании Казахского национального театра сыграл Казахский институт народного образования.

Один из первых спектаклей был сыгран для делегатов I съезда Советов Казахстана, открывшегося в Оренбурге 4 октября 1920 г. Инициатором постановки спектакля явился культотдел Кирревкома. Именно в этом спектакле играл тогда Серке Кожамкулов, незадолго до этого переехавший в Оренбург и поступивший в институт народного образования.

Постоянный кружок в институте народного образования образовался в 1922 году, активными участниками которого стали будущие актеры Казахского театра Капан Бадыров и Елюбай Умурзаков, приехавшие на учебу в Оренбург.

22 ноября 1925 г. в Наркомпросе Казахской республики состоялось совещание по вопросу о национальном театре. Было решено пригласить уже известных на тот период артистов, игравших в местных театрах республики. Был составлен список из 23 человек, которых, собственно планировалось пригласить в столицу для работы в республиканском театре. Однако отозвались не все, и приехало тогда всего 7 человек. Во многом

сказалось неверие в перспективность театральной деятельности, тем более, что многие артисты-любители уже начали профессиональную карьеру на другом поприще.

Таким образом, сложившаяся и существовавшая в первые годы труппа Казахского национального театра была весьма пестрой по своему составу. В нее входили певец Амре Кашаубаев, акын Иса Байзаков, народный юморист Калибек Куанышпаев, борец (балуан) Кажымукан, артист драматического жанра Латип Ашкеев. К моменту открытия театра состав труппы был доведен до 30 человек.

После переезда театра в Алма-Ату, состав несколько расширился и пополнился Канабеком Байсеитовым, Куляш Беитовой, в дальнейшем Байсеитовой. Оба выросли из художественной самодеятельности и оказались в национальном театре в период учебы в г. Алма-Ате.

Первой пьесой, поставленной Казахским театром стал «Енлик-Кебек» в 1926 г., после которого был дан большой концерт. Несмотря на то, что в первый сезон было поставлено немного спектаклей, и посещаемость оставалась низкой, театр вызывал неподдельный интерес среди зрителей. Весной театр выехал в гастрольную поездку по республике, которая продолжалась 3 месяца. Театральная труппа побывала в таких крупных городах, как Туркестан, Чимкент, Аулие-Ата и др., выезжала и в аулы.

Во второй год своего существования театр предпринял поездку в столицу Узбекистана – Ташкент. Здесь артисты дали ряд спектаклей и концертов в красноармейском клубе, узбекском народном доме. Тогда же труппа выехала в Москву, где в Малом зале Московской государственной консерватории состоялся концерт казахского музыкального народного творчества.

Позднее, учитывая наличие большого числа певцов, из состава театра было решено выделить музыкальную группу, которая продолжала гастролировать по всему Казахстану. Наиболее удачными ее постановками стали «Кыз Жибек» и «Жалбыр».

Переводные пьесы ставились и на сцене театра русской драмы в г. Алма-Ате. Творческий коллектив был сформирован в г. Семипалатинске еще в 1933 г., а в 1934 г.

работу начал с постановки пьесы «Любовь Яровая» К. Тренева. Среди создателей театра, именованного первоначально «Театром русской драмы Алма-Атинского горсовета», следует назвать заслуженного деятеля искусств КазССР, первого художественного руководителя Ю. Л. Рутковского, Е. Б. Кручинину, З. И. Морскую, С. П. Асурова.

Уже в первом сезоне театр показал зрителю 10 постановок, в 1935 г. к 15-летию КазССР, осуществил инсценировку «Мятежа» Д. Фурманова. В 1935–1939 гг. также были поставлены «Гроза» А. Островского, «Слава» В. Гусева, «Падь Серебряная» Н. Погодина, «Беспокойная старость» Л. Рахманова, «Ленин в 1918 г.» А. Каплера и Т. Златогоровой и др. В 1937–1938 гг. артисты успешно сыграли пьесу М. Ауэзова «Тунгы Сарын» («Ночные раскаты»). А в 1938 г. театр вошел в систему Наркомпроса и Управления по делам искусств и получил права республиканского театрального предприятия. За 6 сезонов театром было поставлено 64 пьесы, из них 35 были пьесами советских драматургов. Среди заслуженных артистов театра русской драмы следует отметить Ю. М. Мизецкого, П. С. Тороцкого, Н. А. Арвенина, Л. Я. Майзеля, М. В. Брандта и др. [2, 25].

В 1918 г. по инициативе Исмаила Таирова, политического деятеля Семиречья, в г. Верном был открыт клуб национальных меньшинств, где работали уйгурский, татарский, узбекский драматические кружки. В их задачу входило, прежде всего, политико-воспитательная работа среди мусульманского населения. Вскоре за драматическими родились музыкальный, хоровой, танцевальный и др. кружки. Здание клуба стало называться «Уйгурским клубом», в котором в 1919 г. были поставлены первыми сатирическая комедия А. Розыбакиева «Мансаппарас» («Порок тщеславия») и две пьесы, переведенные И. Таировым с узбекского языка на уйгурский – «Мазлума хотун» («Порабощенная женщина») и «Падыркуш» («Отцеубийца»).

Первым уйгурским драматургом стал Абдулла Розыбакиев, стоявшим у истоков образования уйгурского театра. Являясь публицистом, А. Розыбакиев был автором статей, литературных очерков о развитии и становлении уйгурской советской литературы.

В сер. 20-х гг. были написаны следующие уйгурские произведения – «Садыр Хонрук» Зерия Башири (1923 г.), «Тэлэйсиз кунлэр» Бурхана Касимова (1924 г.), «Назугум» Назарходжи Абдусаматова, Махпира Имашева и Джалала Ганиева (1925 г.).

Большую роль в развитии уйгурской театральной культуры сыграла деятельность «синембузников», получив широкое распространение по всей стране. Их агитационно-политический и злободневный репертуар характеризовался привлечением местного сатирического материала. Одним из зачинателей движения «синембузников» в Средней Азии и Казахстане стал Латиф Хамиди, позже ставший известным композитором, народным артистом КазССР [3, С.17].

В мае 1930 г. было издано решение о создании при Казахском государственном театре уйгурской драматической труппы. Директором труппы стал Ахмет Аюпов, а первым художественным руководителем – Джалал Асимов.

Еще в марте 1930 г. была поставлена драма Латифа Ансари «Яркент вакияси» («Джаркентское событие»), в 1932 г. – «Челиш кахриманлири» («Герой борьбы») Аюпа Исраилова. Осенью 1933 г. уже уйгурским драматическим театром был поставлен спектакль «Анар хан» по пьесе Ж.Асимова и А. Садырова. Во второй пол. 30-х гг. состоялись постановки пьес «Герип и Санам» И. Саттарова и В. Дьякова, «Ватанга мухаббат» («Любовь к Родине») Шарипжана Салиева, «Манап» Кадыра Хасанова. По

мнению А. К. Канапина, Л. И. Варшавского первые работы уйгурского театра выглядели инсценировками эпических и исторических народных сказаний и песен и носили фольклорно-бытовой характер [4, с.149]. Спектакли были насыщены уйгурскими народными песнями, танцами, музыкально-хореографическими сценами. Музыкальным оформлением занимались К.Г. Ланге, Л. Поливанов, М.М. Иванов-Сокольский.

Советские театры в Казахстане сыграли значительную роль в культурном и социальном развитии республики в XX веке. Театры служили местом, где казахские фольклорные мотивы, эпосы и традиции соединялись с современными формами сценического искусства. Театры стали важным инструментом ликвидации неграмотности и формирования советской идеологии. Через постановки народ узнавал о новой системе, истории, культуре и научных достижениях. Благодаря театрам жители Казахстана познакомились с произведениями мировой и русской классики, такими как пьесы Шекспира, Чехова, Горького.

В Казахстане открывались театры для различных этнических групп, включая русский, узбекский, корейский, немецкий и уйгурский театры. Это способствовало укреплению культурного обмена. Театры играли важную роль в распространении коммунистической идеологии, демонстрируя произведения, посвященные борьбе за социализм, труду и дружбе народов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Центральный Государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК), Ф.1890, Оп.1, Д.63, Л.1-56.

2 ЦГА РК, Ф.1890, Оп.1, Д.93, Л.9-27.

3 **Кадыров, А. Н.** Уйгурский советский театр. – Алма-Ата, – 1984. – 160 с.

4 **Канапин, А. К., Варшавский, Л. И.** Искусство Казахстана. – Алма-Ата, – 1958. – 310 с.

А. Ж. Аяпбекова

Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

**ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ
ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ**

В данной статье рассматривается эпоха палеолита как важнейший этап развития человечества, уделяется внимание памятникам каменного века, обнаруженным в Павлодарской области. Анализируются археологические находки, включая орудия труда, остатки жилищ, фауну и петроглифы, которые предоставляют ценные данные о жизни, технологиях и адаптации древнего человека к природным условиям.

Особое внимание уделено значимости памятников, таких как «Гусиный перелёт», стоянки Шидерты, Ангрэнсор и другие, для изучения культурных связей, хозяйственной деятельности и экологических условий эпохи. Обозначена необходимость сохранения и популяризации археологического наследия региона как важной составляющей мировой науки и культурного наследия Казахстана.

Ключевые слова: Шидерты, Гусиный перелет, Ангрэнсор, Памятники.

Памятники археологии Павлодарского Прииртышья стали изучаться со второй четверти 18 в., когда Российская Академия наук организовала экспедиции для обследования природы, истории и этнографии Сибири, чтобы «осветить историю дотоле неизвестных стран». Эпоха палеолита является одним из самых важных этапов в истории человечества, поскольку именно в этот период началось формирование общества, культуры и технологий, которые легли в основу дальнейшего развития цивилизации. Эпоха палеолита охватывает огромный временной отрезок, начиная с появления первых орудий труда около 2,5 миллионов лет назад и заканчивая приблизительно 12 тысячами лет назад. Исследование памятников палеолита позволяет нам глубже понять процесс эволюции человека, его быт, адаптацию к природным условиям, а также взаимоотношения с окружающей средой. Памятники этого времени являются уникальным источником информации о жизни наших предков и дают возможность восстановить их образ жизни через материальные остатки.

Павлодарская область занимает особое место в археологических исследованиях Казахстана благодаря большому количеству памятников древнейших эпох. Географическое положение региона, наличие рек Иртыш и Сарыарка. Здесь были обнаружены стоянки эпохи палеолита, которые свидетельствуют о том, что регион играл важную роль в миграциях и заселении древними людьми Центральной Азии. Павлодарская область стала важным звеном в понимании культурных связей между разными регионами, а исследования местных памятников оказывают большое влияние на археологическую науку как Казахстана, так и мира в целом.

Памятники палеолита в Павлодарской области являются ценным источником информации о жизни и быте древнего человека. Они позволяют:

- Восстановить образ жизни первых обитателей региона, их способы добычи пищи и адаптации к природным условиям.
- Понять, как развивались технологии обработки камня и кости, использование огня и жилищные конструкции.

Древнейший период истории Павлодарского Прииртышья относится к эпохе палеолита – древнекаменного века, который возможно изучать лишь по археологическим источникам. В регионе известно большое количество археологических памятников различных эпох от нижнего – древнего палеолита до позднего средневековья и нового времени [1, с.8]. Большая часть местонахождений этого района изучалась Б. Ж. Аубекеровым и А. Г. Медоевым. Самые древние, по А. Г. Медоеву, индустрии (леваллуа-ашель I) обнаружены на останцах наиболее высоких, четвертых террас озер Кудайколь и Карасор [2, с. 8]. В числе находок нуклеусы, бифасы, сколы. Древнейшим памятником каменного века можно считать местонахождение галечных орудий у с. Акку. Они происходят вместе с фауной позднеогенового периода из древнейших отложений иртышских террас, относящихся к так называемой подпуск лебяжинской свите, возраст которых по геологическим данным более 1,5 млн. лет [4, с. 20]. Одним из главных палеонтологических памятников Павлодарской области является «Гусиный перелёт», расположенный на берегу реки Иртыш в городе Павлодар. Этот объект представляет огромную ценность для изучения природной истории региона в доантропогенный период. Здесь были обнаружены останки более 60 видов животных, которые дают представление о климатических условиях эпохи неогена [1, с. 9]. На Памятник представляет большую научную и историческую ценность, с 1971 года он имеет статус памятника природы республиканского значения и входит в десятку известных во всем мире местонахождений гиппарионовой фауны (неогеновый период кайнозойской эры, 9–2 миллиона лет назад) [5].

Общая протяженность костеносного слоя – более 800 метров, общая площадь памятника – два гектара. Кости древних животных буквально высыпаются из обрывистого берега Иртыша, поэтому сохранение этого разрушающегося памятника очень важно не только для Павлодара, республики, но и для мировой науки. В большом количестве здесь были найдены кости маленькой трехпалой лошади гиппариона. Довольно многочисленны и останки древних безрогих носорогов-хилотериев [5]. Обнаружены

кости антилоп, газелей, древних слонов-мастодонтов, жирафов, страусов, черепах и многих других животных, характерных для современной Африки. Эти условия отличались от современных – климат был значительно теплее, что создавало возможности для развития древних экосистем при потеплении. А наиболее ранние следы человеческой культуры Павлодарского Прииртышья представлены большим количеством памятников каменного века, охватывающих все разделы эпохи от нижнего палеолита до энеолита. Самым древним из них, по праву можно считать недавно обнаруженное местонахождение галечных орудий у с. Лебяжье [1, с. 9]. Орудия более позднего периода – средней поры нижнего палеолита – уже давно известны на озере Маралды, в 60 км к востоку от Павлодара. Обнаружил их палеонтолог Л. Л. Гайдученко в начале 70-х годов. Материалы стоянок происходят из обнажений южного и юго-восточного берега оз. Маралды [4, с. 20].

На стоянке Экибастуз XVIII найдены шахты, в которых добывалось сырье для изготовления орудий, отходы производства, а также сотни заготовок нуклеусов и орудий для обмена [3, с. 15]. В этой связи нужно отметить, что наиболее последовательно изучены материалы стоянки-мастерской эпохи палеолита Экибастуз 20, расположенной в 1,5 км к юго-востоку от оз. Экибастуз, в зоне разработки угольных разрезов [4, с. 20]. Вся коллекция состоит из артефактов, поверхность которых представляет непрерывную цепь изменений, варьируясь от самых древних, заглаженных и выветренных до неузнаваемости предметов, до «свежих».

Еще одним памятником, где оказались подобные материалы, является стоянка, расположенная в 7 км к югу от станции Шидерты в Экибастузском районе, на левом берегу реки. Это – многослойная стоянка Шидерты 3 [4, с. 21]. На уровне третьих террас тех же озер, а также в долине р. Шидерты и на поверхности увалов и гряд междуречья Шидерты – Иртыш локализуются индустрии, определяемые в публикациях как леваллуа-ашель II. Материалы позднего палеолита – раннего мезолита выявлены здесь в нижнем культурном слое. Здесь исследована жилища поверхность стойбища древних охотников, на которой обнаружены остатки

округлого шалашеобразного жилища, фиксируемого по контуру каменной обкладки, производственные площадки и очаги, подобные тем, что были изучены на стоянке Ангресор 2 [4, с. 21].

На левобережье р. Ертис также выявлены памятники древнего человека, но открытого типа – стоянки Ангресор I, II, Экибастуз XV, стоянки-мастерские Экибастуз XVIII, XX, XXI, Акбидайык I, II (территория, подчиненная акимату г. Экибастуза), которые приурочены к выходам палеогеновых кварцитов, пригодных для изготовления орудий труда. Здесь найдены пики-триэдры, рубила с пяткой, чопперовидные сечки, овальные бифасы, скобели и крупные отщепы. Предварительно эти орудия можно датировать ранним ашелем. К среднему и позднему ашелю относятся отщепы с признаками вторичной обработки и искусственного рассечения, скребла, ножи, выемчатые орудия, дисковидные и площадочные нуклеусы [3, с. 15]. Две древние верхнепалеолитические стоянки с культурным слоем расположены в 20 км к Ю. от Экибастуза, на бер. оз. Ангресор. На стоянке Ангресор 2 найдены жилые площадки с обилием каменных орудий, остатками очагов и осколками костей. Для индустрии характерны торцовые и клиновидные нуклеусы для пластинок, пластинки и резцы из них, скребло и другие орудия. Аналогичные материалы были обнаружены в аллювиальных отложениях древнего ручья на разрушенной стоянке Экибастуз 15, для материалов которой характерны торцовые и конические нуклеусы, скребки из отщепов, орудия из рассеченных отщепов и пластин, неправильные ножевидные пластины, сечения пластин и орудия из них, крупные зубчато-выемчатые скребла и другие орудия [4, с. 21].

М. Н. Клапчук определяет памятник, названный им Таскудук I [Клапчук, 1969а], как позднепалеолитическую мастерскую, хотя, судя по перечню находок, индустрия может быть и более древней. Два местонахождения подъемного материала (Маралды 1-2), частично относимого к раннему палеолиту, известно на озере Маралды 60 км к востоку от Павлодара. Эти находки охарактеризованы лишь в самых общих чертах [2, с. 9]. На площади 260 кв. м исследована жилая поверхность стойбища

древних охотников, на которой обнаружены остатки округлого шалашеобразного жилища, фиксируемого по контуру каменной обкладки, производственные площадки и очаги, подобные тем, что были изучены на стоянке Ангресор 2. На этих площадках проводились операции по изготовлению каменных орудий.

Можно выделить два различных типа памятников: охотничьи лагеря и стоянки-мастерские, которые отражают основные особенности хозяйственной деятельности палеолитического населения Павлодарского Прииртышья. По-видимому, существовали общины, которые специализировались на различной деятельности: одни занимались производством каменных орудий, другие – охотой и обменивались между собой результатами труда. На такую мысль наталкивают огромные площади стоянок-мастерских выявленных на Старом Экибастузе [2 с. 16].

На территории Павлодарской области тоже имеются немалочисленные памятники первобытного искусства, это петроглифы, выбитые или процарапанные на камне. Один из таких памятников, получивший собственное имя «Олентинские писаницы», широко известен, он расположен на правом берегу речки Оленты, в 5 км к юго-западу от совхоза «Олентинский». Другой подобный памятник найден в 3 км к востоку от станции Май каин. Рисунки сделанные охрой, обнаружены в гроте Драверта у о. Жасыбай. Все они, к сожалению, еще не изучены, и определить их возраст очень сложно, возможно, некоторые из них сделаны в палеолитическое время, но в основном они относятся к более позднему времени [1, с. 18].

Мустьерская индустрия стоянок-мастерских Экибастуз XVIII, XX; Кудайколь, Акбидайык представлена отщепами и пластинами, скреблами и ножами на отщепе и пластинах. Остатки жилища верхнего палеолита были обнаружены на стоянке, выявленной в овраге на берегу р. Ертис в центре г. Павлодара. Найдены каменные отщепы и многочисленные остатки мамонтовой фауны, которые могли использоваться для строительства жилищ, как это было в других регионах Евразии [3, с. 15].

Памятники палеолита Павлодарской области являются уникальными свидетельствами раннего этапа развития

человечества. Они предоставляют важные данные о технологиях, быте и социальной организации древнего человека. Благодаря исследованиям археологов мы можем восстановить историю первых обитателей человечества. Сохранение памятников палеолита является приоритетной задачей, так как они представляют не только научную,

но и культурную ценность. Эти объекты помогают осознать важность защиты истории как основы идентичности народа. Развитие археологических исследований, создание музеев и популяризация знаний о палеолите Павлодарской области способствует сохранению культурного наследия для будущих поколений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Захаренко А. Л., Косаяков Б. К., Мерц В. К. История Павлодарского Прииртышья Учебное пособие / Под ред. А. Л. Захаренко – Павлодар : Государственный университет имени С. Торайгырова, 2003 – с. 133
- 2 Палеолит средней Азии и Казахстана Вишняцкий Л. Б. Санкт-Петербург, – 1996
- 3 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан Павлодарская область. – Алматы : Аруна, – 2010 – 600 с.
4. Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. – Алматы : «Эверо», – 2003 – с. рус
5. АЛИЯСОВА, В. директор учебно-музейного комплекса ПГПИ/Гусиный перелет. // Звезда Прииртышья – 15 авг, – 2006

Т. В. МустафинаЛ. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Республика Казахстан, г. Астана**ЗАМАНАУИ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР
АЯСЫНДАҒЫ АДАМНЫҢ
МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ТӘУЕКЕЛДЕРІ**

Әлем бойынша цифрлы технологиялардың қарқынды дамуы қоғам болмысын трансформациялап, оның дәстүрлі даму жолына қатысты жаңа трендтерге ықпалын тигізуде. Технологиялық революцияның жасанды интеллект сынды соңғы жаңашылдығы қоғамның түрлі салаларына енгізіле келе, бүгінгі адам үшін көптеген жаңа мүмкіндіктер мен жаңа мәселелерді өзектендіріп отыр. Бастапқы кезде техника саласының жетістігі қазіргі кезде көпшілік қауымды толғандыруда негіз бар. Гуманитарлық сала зиялылары да бұл мәселелерге этиканың негізгі қағидаларының трансформациясы тұрғысынан алаңдаушылық білдіруді. Ұсынылып отырған мақалада көтерілген мәселелер аясындағы ғылыми дискурстар зерделеніп, трансформацияланған қоғамдағы заманауи адам үшін өзектілігі артып отырған негізгі этикалық дилеммалар талданған. Бұл дискурстар мен мәселелер технологиялық тұрғыда қарқынды даму үстіндегі қазақстандық қоғам үшін маңызды болып табылады.

Кілтті сөздер: қоғам, трансформация, жасанды интеллект, Қазақстан, жаңа мүмкіндіктер мен мәселелер, этикалық дилеммалар.

Кіріспе

Адамзат үшін әділетті қоғам идеясы әр заманда тартымды. Әсіресе, күрделі трансформациялар, дағдарыстар кезеңінде әділеттілік идеясының өзектілігі арта түседі. Адамзат тарихында теңдік, бауырластық, еркіндік сынды құндылықтарға негізделген қоғам құру бойынша әр түрлі жобалар әр түрлі деңгейде жүзеге асқандығына мысалдар жеткілікті. Бірақ іс жүзінде, керісінше, әділеттілік орнына, қиянат жасау басымдылықтары арта түскен мысалдар әлдеқайда көбірек. Мысалы, ХХ ғасырдың өзінде «жаңа қоғам» құру жобаларының қайғылы қасіреттері бүгінгі күнге дейін жазылмас дерт екені анық. Қазақстан үшін де ХХ ғасырда кеңестік идеология тұрғысынан әділетті қоғам құру идеясы таптар күресі, репрессиялардан басталып, саяси, экономикалық дағдарысқа дейінгі бірталай ауыртпалықтарымен айқындалды. Бұның бәрі Қазақстанның тарихы, кешегі болмысы.

Егеменді ел болу да бірден барлық мәселелердің шешілуін қамтамасыз

ете алмады. Тіпті, елімізде соңғы жылдары саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелердің ушығуы жүруде. Қазіргі кездегі қазақстандық қоғамда наразылық әлеуетінің жоғарлылығын сарапшылар да, нақты орын алып жатқан үрдістер де көрсетіп отыр. Ресми тұрғыда әділетті қоғам құруға бағыт қабылданғанымен, іс жүзінде көптеген мәселелер шешімін әлі таппауда.

Қоғамдық пікірде әділетті қоғам құру деген саяси құзыретпен ғана өлшенетін мәселе еместігі туралы тиісті түсініктер қалыптасуы тиіс. «Еліміздің қазіргі даму кезеңінде қоғамның барлық салауатты күштерінің бірігуі қажет» [1, 9]. Яғни, бұл үдеріске билік субъектілерімен бірге отырып, азаматтық институттар, жеке тұлғалар ат салысуы қажет. Ол үшін дүниетанымдық бағдар, құндылықтар жүйесі қайта жүйеленуі маңызды.

Бүгін әлем мемлекеттерінде де, елімізде де ауыспалы, өзгермелі кезең жүріп жатқандығы белгілі. Ішкі саяси, әлеуметтік, экономикалық мәселелермен

қатар, әлемде цифрлы технологиялардың қарқынды даму үрдісі заманауи жаңа мүмкіндіктер мен тәуекелдерді қалыптастыруда. Өз кезегінде бұл үрдістер адам құндылығы, әлеуметтік теңдік-теңсіздік, қауіпсіздік, тәуелділік мәселелерін пәнаралық деңгейде ғылыми тұрғыда зерделеуді қажет етеді. Бұл зерттеулер мемлекетаралық ынтымақтастықта жүруі де маңызды. Себебі бүгінгі жаһандық әлемде шекаралар шигеріліп, оған цифрлы технологиялар да қолайлы мүмкіндіктерді ыңғайластыруда.

Адамзат тарихында шешуші кезеңдерде дамушы, жас, шағын мемлекеттердің әлемдік көшбасшылыққа өткендігі туралы мысалдар бар. Айталық, Жапония, Оңтүстік Корея, Сингапур, Тайвань сияқты мемлекеттерді сарапшылар «азиаттық тигрлер» деп атауында белгілі бір мән жатыр [2, 6]. Ғылыми-сарапшылық алаңда қазіргі кезде әлем елдері цифрландыру мен жасанды интеллект өнімдерін жарыса дамыту жолында Қазақстанның өз мүмкіндіктері бар екендігін қоғамның әр түрлі топ өкілдері мойындалуда. Әрине, технологиялық революция Қазақстанның жан-жақты дамуына зор мүмкіндік болып табылады. Дегенмен, цифрлы технологияларды дамыту, олардың соңғы үздік жемісі ретінде жасанды интеллектті (одан әрі – AI) қоғамның түрлі салаларына енгізу дер кезінде бұл «жаңа ойын» ережелерінің нақтылануына, қатаң қағидалардың бекітілуіне негізделуі керек. Дамыған, дамушы елдер мұның мән-жайын түсініп, бүгінде ынтымақтастықтың маңыздылығын жоғары бағалауда. Бірақ соғырлым бұл жаңа технологиялар жаңаша түрде күресу, соғысудың құралдарына да айналмай қоймайтындығы ғажап емес. Дер кезінде тиісті рефлексия орын алмаған жағдайда, бұған дейін де болған түрлі қақтығыстар, қайшылықтар одан әрі өрбіп, адамзаттың болашағына түбегейлі қауіп әкелуі мүмкін.

Қазіргі таңда адам мен AI-тің өзара әрекеттестігі әлі икемдеуге, регламенттелуге бейім. Сондықтан, ғылыми-техникалық прогрестің жолында бұрын ескерілмеген тәжірибеден бүгін сабақ алу қажет. Бүгінгі Қазақстан үшін жаңа технологияларды дамыту ішкі әлеуметтік-экономикалық мәселелермен қатар, әлемдік алаңда алға шығуға деген зор мүмкіндікті тиісінше пайдалану маңызды.

AI цифрлық революцияның ерекше арнасы болып табылады. Ол экономика, қоғам өміріне тікелей ықпал етіп, ғылым мен инновация салаларында ерең еңбек етуді талап етеді. Технологиялық дамуды енді тоқтату мүмкін еместігі тағы анық. Бүгін біз цифрландыру мен AI интеграциясы әлемнің қозғаушы күшіне айналып отырған кезеңде өмір сүрудеміз. AI адам мүддесіне жұмыс жасайды ма, әлде адам жасанды интеллект құрбанына айналады ма деген этикалық дилемма бүгін жан-жақты талқылануда. Бұл орынды да қажетті үрдіс деген ойдамыз.

Бұл зерттеудің мақсаты жаңа технологиялар, оның ішінде AI ықпалы алдағы кезде қоғамның қандай даму стратегияларын бағамдауға әкелетіндігі, ертеңгі қоғамның құндылықтар жүйесі қалай трансформацияланатындығы туралы ғылыми дискурстарды сараптауға бағытталған. Аталмыш мақсатқа жету жолында ғылыми көзқарастарды жіктеп, негізгі мәселелер талданады.

Зерттеу әдіснамасы

Ұсынылып отырған мақалада отандық және шетелдік зерттеушілердің соңғы цифрлы технологиялардың жемісі AI-тің адам мен оның құндылықтар жүйесінің трансформациясына ықпалы туралы дискурстары жан-жақты талданып, негізгі мәселелері іріктеліп зерделенді. Арнайы халықаралық ұйымдар тарапынан әзірленген AI-пен жұмыс жасау бойынша құжаттарға герменевтикалық талдау жүзеге асырылды. Мақалада жіктеу, салыстыру, талдау әдістері қолданылды. Қоғам трансформациясын зерделеу мысалдары Қазақстанның даму мүмкіндіктеріне қатысты проекциялау тұрғысынан қарастырылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Адамзаттың болашағы туралы дискуссиялар қоғамды әр заманда толғандыратыны белгілі. Бүгінде бұл тақырыптың өзектілігі зиялы қауымның ерекше назарында. Ғылыми жаңалықтар мен технологиялардың қарқынды дамуы қоғамдық өмірдің барлық салаларына айтарлықтай әсер етуде. Технологиялардың заманауи шарықтауы AI өнімдерінің әр түрлі салаларға енгізілуінде көрініс тауып отыр. Бұл өзгерістердің жағымды да жағымсыз көріністері мен салдары жалпы қоғамды толғандыруда. Ортада жаңа технологиялар көпшілікке қаншалықты

тартымды болса, соншалықты AI-ті бір құбыжық ретінде көрсетуге бағытталған дискурстар жеткілікті.

Бүгінде AI-тің адамзат қоғамын басып алып жатқандығы, адамдардың AI-тен жеңілгендігі туралы айту әлі ерте. Бастысы, адам техникалық жүйелердің агентіне айналып кетпеуі тиіс. Егер осындай кибернетизацияланған қоғам қалыптасса, онда, әрине, кеш болуы да ықтимал.

Зиялы қауым бұл мәселелердің түпкі мәнін, мүмкін салдарын терең зерделеуге тырысуда. AI-тің қоғамға, оның өзгерістеріне қатысты ғылыми сын-пікірлерді сараптай келе, оларды келесідей жіктеуге болады.

Бірінші позитивтік ұстанымдарға сәйкес AI бүгін және алдағы уақытта қоғам дамуына оңтайлы әсер етіп, өмірді жеңілдетуге тікелей жәрдемдеседі. Адамдар күнделікті біртекті жұмысты орындаудан қолдары босап, жан-жақты ізденуге, дамуға көбірек мүмкіндікке қол жеткізеді деген үміт орын алады [3]. Сонымен, позитивтік дискурстарға сәйкес көзі ашық, білімді, қабілетті адамдар мықты қоғам құрады, оның дамуына белсене ат салысатын болады.

Керісінше, басқа сарапшылардың пікірінше, бүгінгі цифрлы технологиялар қоғамдағы теңсіздікті одан әрі өрбітуде [4]. Тіпті билік органдары жасанды интеллектіге жүгіне отырып, азаматтарға тотальді бақылау жүргізе алатындығын, адамдардың еркіндіктері шектеліп, құқықтары бұзылатындығына назар аударады. Бұл пікірдегі сарапшыларды AI алгоритмдерінің шаблон арқылы жұмыс жасап, әр түрлі қоғамдарда қалыптасқан әлеуметтік-мәдени нормалар мен құндылықтарды ескере алмайтындығы алаңдатуда.

Мұндай ұстанымға қатысты сыңи көзқарастардың ішінде Л. Мемфордтың пікіріне назар аударуға болады. Зерттеуші технократтық әлемдегі адамның «person-organization» деген бейнесін ұсынады. «Бұл тұрғыда адам өзі жаратылған дүние, өзі жаратушы, өзі Мегамашина құрбаны болып табылады» [5]. Оның ойынша алдағы уақытта адам жаһандық жүйенің бір құрамдас бөлігіне айналып, өздігінен адами құндылығынан айырылады. Технологиялар адамнан құнды болып, адамның өзі болса, өнім өндіру құралына айналады.

Тағы бір дискурстарда кез келген технологиялар табиғатынан нейтралды екендігі айтылады [6]. Яғни, мәселе адамның өзінде. Егер адам технологияны теріс пиғылда қолданса, ол, сәйкесінше, қоғамға зардап әкеледі. Ал, егер белгілі бір технологияны қоғам өмірін жақсарту үшін қолданса, оның нәтижесі, тиісінше оң болады. Сондықтан, бүгінде эмоцияға салынып, технологиялардан қорқу, одан үркітудің қажет жоқ деген ой жатыр.

Келесі бір дискурстарда AI адамдардың сана-сезімдеріне манипуляциялар жүргізуге және адамдардың таңдауын тиісінше өзгертуге қауіпкерлік екендігі айтылады. Тіпті бұны растайтын зерттеулер келтіріледі [7]. Арнайы эксперименттер барысында AI адамдардың жасаған таңдауларына фиксация жасап, олардың келесі таңдауларына ықпалдасады екен.

Осы сынды дискурстарды ары қарай жіктей беруге немесе топтастырып біріктіруге болады. Бірақ анығы: бүгінгі әлем этикалық, коммуникациялық, субстанционалдық негіз, форма тұрғысынан түбегейлі өзгеріп, жаңа сың-тегеуріндерді, жаңа тәуекелдерді кешуде. Бүгін біз кешіп отырған сан алуан мәселелердің ішінде жаңа технологиялық революцияны қалай қабылдап, қалай түсініп, қалай түсіндіретіндігіміз күн тәртібіндегі өзекті сұрақтардың бірі. Өйткені бұл үдеріс адамзат трансформациясына ықпал етуде [8; 9].

Сонымен, AI адамның ойлау қабілеттерін модельдеу және механикаландыру тәжірибесінен қалыптасып, содан бері бұл үдерістермен тығыз байланыста дамып келеді. «Жасанды интеллект» ұғымының ғылыми қолданысына келетін болсақ, 1956 жылы Дартмут университетінде зерттеуші Джон Маккартни ғылыми семинарында алғаш қолданғандығы белгілі [10, 9]. Бұл ұғымды зерттеуші компьютерлік бағдарламалардың құрылымын түсіну және түсіндіру үшін қолданысқа енгізген. Бүгінде AI саясат, экономика, білім, ғылым сынды қоғамның барлық салаларына елеулі әсер етіп отырған инновациялық салалардың бірі екендігі анық. Жаһандық цифрландыру барысында мемлекеттер, қауымдастықтар арасындағы шекаралар шигеріліп, ынтымақтастық үшін мүмкіндіктер кеңее түсуде.

Көптеген мемлекеттерде AI мүмкіндіктері күнделікті өмірде қолданыс тауып жүр. Қолдану мүмкіндіктері ретінде

смартфондардағы жеке көмекшілер, азаматтарға түрлі қолдау көрсету қызметтері бойынша чат-боттар, ойын-сауық саласындағы ұсыныстар, мүмкін қылмыстардың алдын алу, адамның бет-әлпетін тану, медициналық диагноздарды қою сияқты кең ауқымдағы тізбекті жалғастыра беруге болады. Іс жүзінде AI-ті біз банк, құрылыс, көлік, т.с.с. салалардың қызметінде күнделікті қолданып жүрміз. Индустрия 4.0 жетістіктерінің тізіміндегі автономды көлік құралдары, 3D-баспасы, био- және нанотехнологиялар, робототехника мен кванттық есептеулердің барлығы AI негізінде жұмыс жасайды.

Сонымен, Интернет тұрғысында адам мен AI қарым-қатынастары виртуалды қауымдастықтар аясында жаңа деңгейге өтуде. Жаңа «өмір сүру ортасы» қалыптасып келеді. Зерттеушілер оны инфосала деп атауды ұсынады [11]. Жаңа инфосала құрылымында әлем картинасы модификацияланып, болмыстың жаңа ақпараттық моделі жүйеленуде. Техносала, жаһандық интеграциялық үдерістер, жаңа ақпараттық кеңістік, AI сынды қазіргі заманның жаңашылдықтары адамның күнделікті өмір сүру бейнесін түбегейлі өзгертіп келеді. Олай болса, қазір және алдағы жақын арада адамдарды толығымен компьютерлік сауаттылыққа бейімдеуді жүзеге асырылу керек. Бұл, әрине, психологиялық бейімдеумен қатар жүретін үдеріс. Халықты жаппай компьютерлік сауаттылыққа бейімдеу қоғамның рухани саласына, ойлау жүйесіне, өмір сүру қалпына елеулі әсер ететіндігі сөзсіз.

Кейбір зерттеушілер адам мен жаңа технологиялардың трансформациясында AI деген ұғымнан гөрі «қосымша интеллект» концептісін қолдануды ұсынады [11, 16]. Себебі, жүйе үшін деректерді жинастыратын адамның өзі және алгоритмдерді жазатын тағы да тірі жанды мамандар. Мысалы, бүгінде компьютер шахмат ойынында адамды тез жеңіп ала алғандығына қарамастан, адам мен компьютердің бірігіп жұмыс жасауында олардың жеке-жеке қызметінен әлдеқайда жоғары нәтижелерге қол жеткізуге болады. Жарыстарда AI қолданған әуесқой шахматшылар компьютерді де, гроссмейстрді де жеңіп алғандығы туралы мысалдар бар [12]. Мұны AI-ті жеке адам, тұлға деп қабылдамай, адамның мүмкіндіктері кеңейі деп ұйғаруға болады.

Сонымен, қосымша интеллектке өту адамның танымдық мүмкіндіктерін кеңейтіп толықтыратын, адам мен AI біріккен жұмысының тиімділігін арттыратын әдістерді ұйғаратын технологияларды әзірлеуге негізделуі керек. Мұндай тұрғыда адам мен машина міндеттерінің ара-жігін ашып, әлемдік мәселелерді жасанды және ұжымдық интеллекттің ақылға қонымды комбинациясы арқылы шешуге болатындығына үміттенуге болады [13]. Машиналық оқыту технологиялары дамыған сайын технологияларды жасаушы адам мен технология жемісі ретінде AI арасындағы қарым-қатынастардың күннен-күнге күрделенуін мойындатты. Сәйкесінше, жаңа тәуекелдердің орын алып отыруы, сөзсіз, бүгінгі қоғам трансформациясының өзекті мәселесіне айналды. Қазіргі кезде осы өзгерістер нәтижесінде этика феномені трансформациялануда. Егер бұрынғы кезде этикалық қарым-қатынастар шеңберінде адам мен адам қарым-қатынастары ұйғарылса, қазіргі кезде бұл қарым-қатынастарға AI кірігіп отыр. Кейбір мәселелерде AI объект ретінде ғана емес, этикалық қарым-қатынастар субъектісіне де айналып отыр. Кейбір зерттеушілер бұл үрдістерде адам этикалық антропоцентризмнен бас тартуы тиіс пе деген мәселелерді көтереді [11]. Бұл арада антропоцентризмнен бас тарту емес, жүріп жатқан үрдістерді қайта бағамдау қажеттілігіне назар аудару керек. Күнделікті өмір сүру барысына интеллектуалды жүйелер әсер етіп, көптеген жұмыс түрлерін жүзеге асыруда роботтар адамдарды алмастыруға ықтимал. Әсіресе, бұл экстремалды жағдайда, табиғат апаттары барысындағы әрекеттерге қатысты болуы мүмкін. Айталық, температурасы тым жоғары немесе тым төмен, оттегі, жарық жетіспейтін ортада робототехника жұмыс жасай бере алады. Тіпті, кейбір елді мекендердің инфрақұрылымына кедергі тигізбес үшін жер асты ғимараттарды салуға болады.

Роботизация мен технитизацияның адам өміріне ұсына алатын қолайлықтары жеткілікті. Дегенмен, зерттеушілер, бұл үрдістердің адам өміріне ыңғайлылықтармен қатар жаңа қауіп-қатерлерді әкелу мүмкіндігін ескертеді. Қауіп-қатерлер жауапкершілік мәселесімен байланысты. Дабыл қағушылардың пікірінше адамдар бірте-бірте AI-ке

жауапкершілік артып қоюы ықтимал. Ал, жүйелер машина арқылы жұмыс жасағандықтан, бәрібір кейбір кездерде істен шығып кетуі мүмкін. Ондай жағдайда, AI адамдар үшін қолайсыз, тіпті қауіпті шешімдер қабылдап қоюы да мүмкін [4].

Бұл мәселелер көпшілік қауымды ғана алаңдатып қоймай, кәсіби деңгейде әлем зиялылары соңғы жылдары бұл жайттарды ғылыми тұрғыда зерделеуде. 2017 жылы АҚШ-та алғаш рет өткен Асиломар конференциясында AI-пен жұмыс істеудің негізгі қағидалары талқыланып, ортақ ережелер қабылдау туралы үндеулер ұсынылды [14]. Олардың негізгі мазмұны AI-ті адамның өмірін жақсарту, жеңілдету үшін ғана дамытуға ғана жұмыс жасауы тиіс дегенге негізделді.

Осындай сияқты күрделі сұрақтарға жауап беріп, алдағы мәселелердің алдын алу мақсатында 2019 жылы ЮНЕСКО мен Қытай халық Республикасының Үкіметі бастамасымен «Жасанды интеллект дәуірінде білім беруді жоспарлау: технологиялық дамудың бағдарын анықтау» тақырыбындағы халықаралық конференция ұйымдастырылды. Конференцияға 50 ден астам мемлекеттердің министрлері, БҰҰ-на кіретін 100-ден мемлекеттерден, халықаралық мекемелер, ғылыми-зерттеу институттар, азаматтық және жеке сектор салаларының өкілдері қатысты. Конференция жұмысының резолюциясы ретінде «Жасанды интеллект пен білім саласы бойынша пекиндік консенсус» құжаты қабылданды [15]. Аталмыш құжат шеңберінде жоғарыдағы мәселелер бойынша халықаралық пікірлер зерделеніп, ұсыныс ретінде ортақ қағидалар жүйеленді. Қабылданған ережелер көпшіліктің эмоционалды пікірлеріне емес, соңғы кезде жүргізілген нақты зерттеулер нәтижелерінен келіп қалыптасты.

Арнайы зерттеулер нәтижелеріне сәйкес 2030 жылға қарай қоғамдық қызметтердің 30%-ына жуығы автоматтандырылады. Бұл өзгеріс әлем бойынша шамамен 375 миллион жұмыскерлерге әсерін тигізеді [10, 16]. Ауыр жұмыстарды жүзеге асырушылармен қатар, «ақ жағалы қызметкерлер» де зардап шегуі ықтимал. AI қарапайым логика және алгебраға негізделген дағдыларды игеруге негізделген қызметтерді тез арада

өзі атқарып кетуі мүмкін. Керісінше, AI үшін қиындық туғызатын мамандықтар терең ойланумен байланысты дағдыларға негізделеді [10, 17]. Яғни, көптеген адамдар қайта даярлаудан өту керек. Бір адамның өмір сүруі барысында бірнеше мамандықты ауыстыруы қалыпты жағдайға айналады.

2023 жылдың сәуірінде IBM компьютерлік индустрия компаниясының «Жасанды интеллект басқаратын автоматтандырылған әлемдегі кеңейтілген жұмыс» тақырыбындағы есебі жарияланды. Бұл құжат AI-тің жұмыспен қамтылу және жұмыссыздық үрдістеріне сандық және сапалық әсер ету бойынша ақпаратты жүйелеген есеп деп санауға болады. IBM компаниясының деректері бойынша AI дамуы шырқау шыңына жетіп отыр. Ары қарай AI даму үрдістері одан әрі ілгерілейді [16]. Аталмыш есепте келесідей ойға назар аударған жөн. Зерттеушілер «AI адамдарды алмастыра алмайды.. Жасанды интеллектпен жұмыс жасайтын адамдар жаңа технологиялармен жұмыс жасай алмайтындарды немесе мұны қаламайтындарды алмастырады» деп жазады [16].

Сонымен, AI дамытуда адамның сыңи ролі көп жағдайда тиісінше бағаланбай келеді. Әдетте нақты адамдар көп уақытын мәселені тұжырымдауға жұмсайды, сұрақтарды құрастырады, мәліметтерді өңдейді, белгілі бір алгоритмдерді ойлап шығарады немесе таңдайды, жүйенің бөліктері бір-бірімен қалай үйлесетіндігін анықтайды, қол жеткізілген нәтижелерге сәйкес шешімдер шығарып, бағалайды, пайымдайды [17]. Сәйкесінше, көптеген жұмыстарды автоматтандыруға болғанымен, адамның ролі ерекше. Олай болса, бүгін технологияларды тұтынушы ретінде адам өзінің сол ерекше ролін сақтап қалуға өзі жауапты.

Пол Доэрти және Джеймс Уилсон зерттеушілері жасанды интеллекттің дамуын қоғамда жұмыссыздықты ғана өршітетін қауіп ретінде ғана қарастырмай, қоғам салаларының трансформациялану мүмкіндіктері ретінде қарастыруды ұсынады [3]. Олардың пікірінше, AI еңбек нарығына сапалық емес, сандық тұрғыда әсер етеді. Зерттеушілер адамдардың және машиналардың өздеріне тән күшті және әлсіз жақтары бар екендігіне назар аудартады. Егер машиналар адамдарға

қарағанда үлкен көлемдегі біріңғай жұмыстарды тезірек орындай алса, көптеген ақпараттарды өңдеуде оперативті болғанымен, адам – креативті жан иесісі, оған шығармашылық ойлау, әлеуметтік дағдыларға бейімділік және көшбасшылық қасиеттер тән.

Жасанды интеллекттің болашағы туралы дискурстарда заманауи танымал лингвист-ғалым Наом Хомскийдің көзқарасында да позитивті ұстанымдар басымырақ. Оның ойынша, AI еш уақытта адаммен шынайы бәсекелестікке түсе алмайды. «Адамның ақыл-ойы ChatGPT және оған ұқсас AI сияқты, жүздеген терабайт деректерді сіңіретін және ең ықтимал сөйлесу жауабын экстраполяциялайтын үлгіге сәйкес келетін ыңғайсыз статистикалық механизм емес», - деп түсіндіреді Хомский. «Керісінше, адамның ақыл-ойы таңқаларлық тиімді және тіпті талғампаз жүйе болып табылады, ол аз мөлшердегі ақпаратпен де жұмыс істей алады. Ол деректер нүктелері арасындағы өрескел корреляцияны емес, түсініктеме жасауды мақсат етеді» [18].

Бұл заманауи үрдістер туралы танымал қазақстандық философ Жабайхан Абдильдин адамның ойлау қабілеттері тұрғысынан келесідей ойларымен бөліседі: «Ойлау деген – адам миының қарапайым қызметі ғана емес, ойлау дегенді адами іс-әрекеттің, адамзат мәдениетінің негізгі қызметі мен формасы деп түсінген жөн. Яғни, ойлау адами іс-әрекеттің формасы бола тұра, шығармашылық тұрғыда өзгермелі, үнемі даму барысындағы үдеріс. Сондықтан да ешқандай машиналар, роботтар адамша, яғни, шығармашылық тұрғыда ойлануды алмастыра алмайды» [19]. Осылайша, Жабайхан Мұбаракұлы технологиялар даму заманында адамның құнсыздануы, жұмыссыздық қауіптеріне қатысты былайша пікір білдіреді: «Бүгін адам машинаға ақылмен ойлау, шаблонды, трафаретті ойлану қабілеттерін үйлестіруде. Егер машина логикалық тұрғыда ойлана алып, бір ойлау жүйесіне құрылған бағытпен жүретін болса, адами ойлау қарапайым логикалық ойлаудан жоғары, әр түрлі деңгейлерді қатар іліп алатындай жұмыс жасайды. Басқаша айтқанда, қазіргі кездегі ойлану мазмұны жағынан кең, ғылым мен өмірдегі көкейкесті қарама-қайшылықтарды шешуге дәрменді. Өз кезінде осы сияқты

өзгерістер ғылымдағы революциялар, айталық, жаратылыстану саласындағы жаңашылдықтар, кванттық механикадағы ашулар барысында жүзеге асырылған. Адамның ойлау қабілеті үнемі даму үстінде. Бір деңгейден екінші деңгейге, бір парадигмадан екінші парадигмаға өтеді. Логиканың бір түрінен келесі түріне ауысады. Бүгінгі күннің маңызды мәселесі – жаңа логикаға бейімделе алу. Ол арқылы адам жаңа қайшылықтарды шешуге қабілетті болуы тиіс» [19].

Расында, машиналар деректермен байланысты оқытуларды адамдарға қарағанда күштірек жүзеге асырады. Ал, адам бұрынғысынша эмпатияға негізделген, шығармашылық ойлауды талап ететін күрделі мәтіндермен күштірек жұмыс жасай алады. Олай болса, бүгінгі таңда адам өзінің құндылығын, тиімділігін сақтау үшін еске сақтау мен есептеуге негізделген дағдылардан гөрі сыни ойлау, шығармашылық серіктестік сияқты қабілеттерді дамытатын білім жүйесі дамытылуы тиіс.

AI мүмкіндіктері қоғамдағы көптеген әлеуметтік, экономикалық, т.б. мәселелерді шешуге жағымды ықпалын тигізе отырып, көптеген жаңа тәуекелдер мен мәселелердің орын алуына негіз болып жатқаны белгілі. Негізгі үрей AI-тің адамдардан күштірек болып кетіп, қоғамды басып алу қаупімен байланысты болғанымен, күн тәртібіндегі мәселелер AI қолдануымен қалыптасатын әлеуметтік және этикалық мәселелерге негізделеді. Бірнеше өзекті мәселелерді жеке-жеке талдап көрейік.

«Жарқын болашақ үшін жұмыс: еңбек саласының болашағы бойынша жаһандық комиссия» деген есептік құжатта алдағы уақытта еңбек саласын жетілдіретін сан алуан мүмкіндіктер қалыптасатындығы жазылған [10, 28]. Ол мүмкіндіктер таңдау еркіндігі, гендерлік алшақтықты, жалпы теңсіздікті болдыратын негативті салдарды жоюға байланысты екендігі мәлімденеді. Еңбек нарығы мен оның өзгерісі аясында дискурсты ары қарай дамытатын болсақ, жаңа технологиялар көптеген салаларды өзгертетіндігі жаңалық емес. Қазірде көптеген мемлекеттерде AI-ке стандартталған күнделікті жұмыс жүктелген. Бұл арада жұмыс орындары үшін тиімділік коэффициенті артып, кейбір қызметтер қысқартылып жатыр. Кейбір

әлемдік консалтинг компанияларының зерттеулеріне сәйкес AI көптеген жаңа жұмыс орындарының пайда болуына негіз болып, жалпы экономикалық дамуға жағымды әсер етеді [10, 35]. Бірақ әр түрлі зерттеулерде қанша мамандықтар шигеріліп, қанша жаңа мамандықтар пайда болатындығы туралы деректер жоқ. AI мүмкіндіктері мен тәуекелдері бүкіл қоғам болып бірге зерделенуі қажет. Бұл өзгерістердің кімге қандай пайда әкеліп, кімнің қаншалықты ұтылатындығын ғылыми тұрғыда есептеу керек.

Ұзақ мерзімді нәтижелер қандай болуына қарамастан жұмыспен қамтылу мәселесі айтарлықтай өзгереді [20]. AI еңбек нарығына енуі азаматтардың жұмыспен қамтылу мүмкіндіктеріне тікелей әсер етеді. Ал жұмыссыздық мәселелері экономикалық дағдарыс, артынша әлеуметтік шиеленістерге әкеліп соғуы ықтимал. Жұмыссыз қалған, сәйкесінше, күн көру мүмкіндіктері шигерілген адамдарда, қоғам топтарында наразылық көңіл-күйдің, тиісінше қарсыластық әрекеттерінің көрініс беруі әбден мүмкін. Орта, кәсіби, жоғарғы білім беру деңгейінде бұл мәселелер назарға алынып, білім, ғылым салаларында жаңа технологиялар тәуекелдері ескеріліп жатыр. Елімізде де бұл мәселелер дер кезінде қолға алынуда [21].

Жаңа технологиялармен жұмыс жасай алатындар мен жасай алмайтындар арасындағы алшақтық арта беріп, дегенмен, көптеген адамдар еңбек нарығынан шеттетілетіні белгілі. Зерттеушілердің пікірінше, ол орта тапқа көбірек әсер етеді [10, 30]. Жас буын бұл өзгерістерді тезірек қабылдап, тезірек бейімделе алады. Бірақ адамның орта жасы ұзарып, зейнетке шығу жасының өзгерістерін есепке алсақ, жұмыссыздық мәселелері, әсіресе, қоғамның жоғарғы жастағы азаматтарына ауыр тиюы мүмкін. Демек, мәселе арнайы білім қажеттілігімен байланысты. Жоғарғы технологиялармен екінші бірі жұмыс жасай ала бермейтіндігі мәлім. AI-пен жұмыс жасау үшін арнайы квалификациялық біліктілік талап етіледі. Мемлекет үшін қоғамның әр түрлі салаларында жұмыс істеушілерді қайта оқытып, олардың болашақта жұмыссыз қалып қоюының алдын алу керек.

Келесі назар аударарлық жайт этикалық дилемалармен байланысты.

AI қоғамға теріс ықпалын тигізбес үшін бүгін этикалық нормалар мен стандарттар мәселесі талқыланып, жүйеленуі тиіс. Өзекті бір мәселе ретінде AI алгоритмдеріндегі әдейі немесе байқаусыздағы біржақтылық деп жіктеуге болады. Шын мәнінде, қоғамдық өмірде көптеген салалардың автоматтандырылуы алгоритмдердің маңыздылығын арттырып келеді. Мысалы, зерттеушілер алгоритмдер адамдардың пікірлеріне, қабылдаған шешімдеріне әсер етуі мүмкін деген ойларына дәлелдер келтіреді [22]. Алгоритмдер адамның жұмысқа орналасу мен тіпті заң бұзған тұлғаға жазасын өтеуге қатысты шешімдерді қабылдауға дейінгі салаларда қолданылады. Олай болса, алгоритмдер толықтай нейтралды емес екен. Яғни, адамның жыныс, жас, нәсіл ерекшеліктері, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, табыстардың әртүрлілігі сияқты мәселелерге қатысты кез келген біржақты талдау жеке адамдардың құқықтарының бұзылуына әкелуі мүмкін.

Келесі бір назар аударарлық мәселе қауіпсіздік пен деректер құпиялылығымен байланысты. AI шеңберінде адамдардың жеке мәліметтерімен жүйелі жұмыс жасайтындығы белгілі. Деректердің ауқымды көлемін жинау және сақтау деректерді қорғау мен пайдалануға қатысты орынды алаңдатушылықтарды тудыратыны белгілі. Сондықтан, бұл арада азаматтардың жеке мәліметтерінің бей-берекет қолдану тәуекелдерін ескеру қажет. Мысалы, бизнес саласының өкілдері жеке мәліметтерді коммерциялық мақсаттарда пайдалануы мүмкін. Келісім беру мәселесіне назар аударсақ, мысалы, жасөспірімдер кәмелет жасқа толмай өздері туралы деректерді пайдалануға келісім бере алады ма?

AI жүйесінде ауқымды жеке деректердің жинақталуы адамның жеке өмірін бақылауға қолданылатындығы туралы да алаңдатушылықтардың негізі бар. Бұл туралы тіпті «электронды бақылау» деген ұғым қолданылып жүр [10, 25]. Жеке мәліметтер кімге тиесілі? Жеке мәліметтерді кім қолданады? Құпиялылық және жария етпеу талаптары қалай жүзеге асырылады? Деректерді қалай талдау, түсіндіру және беру керек? Бүгінде әлем мемлекеттерінің үштен бірінде ғана жеке мәліметтерді қорғау туралы мәселелер заңдастырылғанын ескеру керек. Қарап отырсақ, барлық

адамдар үшін жеке мәліметтерінің заңсыз қолданылу қауіптері бар.

Кез келген мәліметтер адамның өз келісімімен ғана қолданылуы тиіс. Бірақ көп жағдайда, интернет жүйесінде адамдар әр түрлі сайттарды шарлауда келісім сұралатын белгілерді түртіп, өздері соңына дейін түсінбей, келісім беріп жатады. Сондықтан да қоғамның әр түрлі топтары арасында цифрлық сауаттылықты дамытуды қолға алу керек. Бұны мемлекеттер өз ішінде және мемлекет аралық деңгейде жүзеге асыру қажет. Киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету сонда ғана мүмкін болады.

Сонымен, AI және басқа да озық технологиялар бірегей шығармашылық және аналитикалық қабілеттер мен адамдардың өзара әрекеттесуін талап ететін жоғары біліктілікті мамандықтар спектрін кеңейтуде. Яғни, көптеген жұмыс орындары қысқартылуы мүмкін. Қысқартылған жұмыс орындарының қызметкерлеріне біліктілікті жоғарлататын немесе AI дамуымен пайда болған жаңа біліктілікке негізделген мамандықтарды игеру дағдыларына бейімделу керек болады. Білім беру саласын реттейтін құзырлы органдар мұны дер кезінде ескеріп, бүгінгі қызметкерлерді керекті техникалық және әлеуметтік кәсіби дағдыларға бейімдеп, алдағы кезде әлеуметтік-экономикалық шиеленістердің алдын алу мақсатында қоғамды жаңа мамандықтарға бейімдеу қажет. Сонда AI үстемдік ететін жаңа қоғамға өту неғұрлым байсалды жүріп, әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға мүмкіндіктер қалыптасады.

Қорытынды

Бүгінгі жаһандық үдеріспен ілісе отырып, елімізде жүріп жатқан трансформациялардың қоғамға жаңа сапалы өзгерістер әкелуі күтілуде. Бірақ жаңа технологияларды дамытуда еліміз үшін де адам мен AI арасындағы қарым-қатынастарындағы өзекті деген мәселелердің ресми, заңнамалық, ғылыми регламенттелуі алдағы кезде қоғамда жаңа қайшылықтардың, қауіп-қатерлердің алдын алуға септігін тигізеді. Аталмыш өзекті мәселелерді қорытындылап жіктейтін болсақ, келесідей түйіндер ұсынылады:

- Әр түрлі жас ерекшеліктеріндегі адамдардың жеке мәліметтерін

жинақтау мен қолдану аясында этикалық шектеулерді анықтау мен жаңартуда қандай критерийлерге жүгіну керек?

- Адамдар олардың жеке мәліметтерін жинақтау мен қолдануға қалай, қаншалықты деңгейде қарысылық білдіре алады?

- AI негізінде қабылданған шешімдердің этикалық салдары бойынша жауапкершілік кімге артылады?

- AI-ті дамытып жатқан жеке сала өкілдерінің этикалық міндеттері қалай регламенттеледі?

- Адамдардың қызығушылықтары, эмоцияларының өзгеруі AI этикасы мен мәліметтерді интерпретациялауға қалай реттеледі?

- Адамдарға AI-пен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруда оқыту тәсілдерінің қайсысы этикалық тұрғыда мақұлданған?

Сонымен, жаңа жоғарғы технологиялар, AI, ақпараттандырылу, жаһандану үрдістеріне құрылған жаңа қоғамдық реалдылық/шындық жаңа адамның қалыптасуын, жаңа қоғамның тіршілігін қалыптастыруда. Өмір сүрудің бұл жаңа деңгейінде прагматикалық, утилитарлық, кәсіпқойлық, жауапкершілік сияқты құндылықтардың үйлесімді жүйесі ерекше маңызды.

Техногенді революцияны тоқтатып қою енді мүмкін емес. Ақпарат саласы, техносала, AI сияқты жаңашылдықтар өз бетінше жақсы да, жаман да емес. Мәселе оларды адамның қалай қолдануында. Қазіргі кездегі технологиялардың көмегімен адам секунд ішінде әлемнің кез келген жеріне тиісті ақпаратын жіберіп, сәйкесінше, өзіне керекті ақпаратқа да қол жеткізе алады. Әрине, бұл үрдістер заманауи өзгерістерге тікелей әсер етеді: білім саласы, құндылықтар жүйесі, қоғам мен жеке тұлғаның дүниетанымдық картинасы елеулі өзгерістерді кешуде. Сайып келгенде, бұл өзгерістер қоғам дамуын жаңа сапалы деңгейге жетелеуде.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыруы бойынша AP19175950 «Қазіргі қазақстандық қоғам және гуманистік қағидалардың трансформациясы» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

1 Сейдуманов, С. Т. Культура и ценности общества в условиях обновления современного Казахстана: сборник материалов республиканской научно-практической конференции. – Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2022. – 320 с.

2 Гильманова, Д. Р. Феномен «азиатских тигров»: анализ современных тенденций экономического развития. – Казань : Международный научный журнал «Экономика и парадигма нового времени», – Выпуск 4, 2019.

3 Доэрти Пол, Уилсон Джеймс Человек + машина. Новые принципы работы в эпоху искусственного интеллекта. – Издательство «МИИФ», – 2019 г.

4 Артур Хачуян и Руслан Юсуфов Цифровой концлагерь или цифровая утопия. [Электронный ресурс]. – URL: https://echo.msk.ru/blog/bolshe_vsekh_nado/2801514-echo/ (дата обращения 05.01.2022).

5 Мамфорд, Л. Миф машины. Техника и развитие человечества. [Электронный ресурс]. – URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3115> (дата обращения 05.01.2022).

6 Дзялошинский, И. М. Искусственный интеллект: гуманитарная перспектива // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – 2022. – Т. 21, – № 6 : Журналистика. С. 20–29. DOI 10.25205/1818-7919-2022-21-6-20-297. Харари Ю.Н. XXI урок для XXI века. – М. : Издательство «Синбад», – 2019.

7 Schwab, K. The Fourth Industrial Revolution. – New York, Crown Publishing, 2017 // [Электронный ресурс]. – <https://www.weforum.org/about/the-fourth-industrial-revolution-by-klaus-schwab/>

8 Thaler R., Sunstein, C. Nudge: improving decisions about health, wealth, and happiness. London: Yale University Press, – 2008.

9 Абрамова, О. А. Общество и искусственный интеллект: путь к человекоцентрированному подходу. Информационное общество, – (5), 10–21, – 2020. – извлечено от [Электронный ресурс]. – <http://infosoc.iis.ru/article/view/506>

10 Технологии искусственного интеллекта в образовании. Руководство для лиц, ответственных за формирование политики. – Париж : ООН по вопросам образования, науки и культуры, – 2022.

11 Иоселиани, А. Д., Цхададзе, Н. В. Искусственный интеллект: социально-философское осмысление. Фундаментальные аспекты психического здоровья – №2 – 2019 [ФАПЗ]

12 Brynjolfsson, E., McAfee, A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – New York: WW Norton & Company, 2014, [Электронный ресурс]. – https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4312922/mod_resource/content/2/Erik%20-%20The%20Second%20Machine%20Age.pdf

13 Mulgan G. Artificial intelligence and collective intelligence: the emergence of a new field – AI & Society, – 33, 631–632, – 2018. [Электронный ресурс]. – <https://link.springer.com/article/10.1007/s00146-018-0861-5>

14 [Electronic resource]. – <https://futureoflife.org/open-letter/ai-principles/>

15 Пекинский консенсус по искусственному интеллекту и образованию. – UNESCO. 2019. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000368303>.

16 [Electronic resource]. – <https://www.ibm.com/thought-leadership/institute-business-value/en-us/report/augmented-workforce>

17 Holmes W, Bialik M, Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and implications for teaching and learning. – Boston : Center for Curriculum Redesign, – 2019.

18 Хомский Н. Почему искусственный интеллект все еще уступает человеческому мышлению? – The New York Times, 2023. [Электронный ресурс]. – <https://www.nytimes.com/2023/03/08/opinion/noam-chomsky-chatgpt-ai.html>

19 Абдильдин Жабайхан Собрание сочинений, Том 24. Астана, 2023 г.

20 Barrett H. Plan for five careers in a lifetime. Financial Times, 2017. [Электронный ресурс]. – <https://www.ft.com/content/0151d2fe-868a-11e7-8bb1-5ba57d47eff7>

21 Интервью с министром ВОИИ Нурбек С. Искусственный интеллект: позитивные возможности и потенциальные риски. [Электронный ресурс]. – <https://www.bilim.expert/post>

22 Hume K.H. Artificial intelligence is the future—but it's not immune to human bias. Macleans, 2017. [Electronic resource]. – <https://www.macleans.ca/opinion/artificial-intelligence-is-the-future-but-its-not-immune-to-human-bias>

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Арипбаева Лазат Шариповна, Арипбаева Лазат Шариповна, Aripbayeva Lyazzat Sharipovna, Педагогика ғылымының кандидаты, Кандидат педагогических наук, Candidate of Pedagogical Sciences, Мәдениет және өнер факультеті, Факультет культура и искусство, Faculty of Culture and Art, South Kazakhstan University named after М. Әуезов атындағы Оңтүстік Южно-Казахстанский университет имени М. Аuezova, г. Шымкент, М. Auevov, Shymkent, 160000, Қазақстан республикасы, 160000, Республика Казахстан, Republic of Kazakhstan, e-mail: aripbaeval70@mail.ru, e-mail: aripbaeval70@mail.ru, e-mail: aripbaeval70@mail.ru

Аяпбекова Альмира Жанатовна, Аяпбекова Альмира Жанатовна, Ayapbekova Almira Zhanatovna, «Археология және Этнология» бакалавр по специальности bachelor student in «Archaeology and Ethnology», Faculty of Humanities мамандығы бойынша бакалавр, «Археология и этнология», Факультет and Social Sciences, Toraighyrov гуманитарлық және әлеуметтік гуманитарных и социальных наук, University, Pavlodar, 140008, ғылымдар факультеті, Торайғыров Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: университеті, Павлодар қ., 140008, Республика Казахстан, e-mail: almiraaapbekova147@gmail.com, almiraaapbekova147@gmail.com, almiraaapbekova147@gmail.com

Бейсенбекова Асель Сақыжанқызы, Бейсенбекова Асель Сақыжанқызы, Beisenbekova Assel Sakyzhankyzy, «Тарих» мамандығы бойынша магистрант по специальности master's student in «History», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: assel_zhan_07@mail.ru, assel_zhan_07@mail.ru, assel_zhan_07@mail.ru

Джамашова Гулнур Аблахатовна, Джамашова Гулнур Аблахатовна, Jamashova Gulnur Ablahatovna, Оқытушы, «Педагогика психология» Преподаватель, Факультет «Педагогика психология», Шымкентский Faculty, Shymkent University, Шымкент қ., 160000, Қазақстан университет, г. Шымкент, 160000, Kazakhstan республикасы, e-mail: gulnur_419@mail.ru, gulnur_419@mail.ru, republics, e-mail: gulnur_419@mail.ru

Ельмуратова Ботагоз Жұмабайқызы, Ельмуратова Ботагоз Жұмабаевна, Yelmuratova Botagoz Zhumabaevna, Тарих ғылымдарының кандидаты, Кандидат исторических наук, ассоц. Candidate of Historical Sciences, As- қауымд.профессор (доцент), профессор (доцент), Факультет sociate Professor, Faculty of Humanities гуманитарлық және әлеуметтік гуманитарных и социальных наук, Toraighyrov ғылымдар факультеті, Торайғыров Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, Republic of Kazakhstan e-mail: e_botagoz@mail.ru, e_botagoz@mail.ru, e_botagoz@mail.ru

Кубжесарова Асима Бекбалтақызы, Кубжесарова Асима Бекбалтаевна, Kubzhesarova Asima Bekbaltaevna, «Тарих» мамандығы бойынша Учитель истории., Магистрант 2 Teacher of History., 2nd year of Master's 2 курс магистрант, Тарих мұғалімі, курса по специальности «История», degree «History» at Toraighyrov №4 ЖОББМ, Гуманитарлық және КГУ СОШ №4 ., Торайғыров University, School № 4., Toraighyrov университет, Факультет University, Faculty of Humanities and гуманитарных и социальных наук, Social Sciences Ekibastuz, Pavlodar, 141200, г. Екибастуз., г. Павлодар, 141200, 140008, Республика Казахстан, Republic of Kazakhstan, e-mail: ms.abk@mail.ru, e-mail: ms.abk@mail.ru, e-mail: ms.abk@mail.ru

Маратов Батырбек Берикович «Тарих» мамандығы бойынша магистрант, Маратов Батырбек Берикович, Maratov Batyrbek Berikovich, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар магистрант по специальности graduate student in «History», Faculty of Humanities and факультеті, Торайғыров университет, «История», Факультет гуманитарных Social Sciences, Toraighyrov университеті, Павлодар қ., 140008, университет, г. Павлодар, 140008, University, Pavlodar, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Республика Казахстан, e-mail: batyrbek.maratov@mail.ru, batyrbek.maratov@mail.ru, Republic of Kazakhstan, e-mail: batyrbek.maratov@mail.ru

Мурзабаева Манзура Абдыкадыровна, Мурзабаева Манзура Абдыкадыровна, Murzabaeva Manzura Abdykadyrovna, Аға оқытушы, Шығармашылық Старший преподаватель, Факультет Lecturer, Faculty Creative, факультеті, Орталық Азия Творческий, Центрально- Central Asian Innovative Инновациялық университеті, Азиатский Инновационный University, Shymkent, 160014, Шымкент қ., 160000, Қазақстан университет, г. Шымкент, Republic of Kazakhstan республикасы, e-mail: manzura_murzabaeva@mail.ru, 160014, Республика Казахстан, e-mail: manzura_murzabaeva@mail.ru

Мустафина Толганай Вагизовна, Мустафина Толганай Вагизовна, Mustafina Tolganay Vagizovna, PhD, постдокторант, аға оқытушы, PhD, постдокторант, старший PhD, postdoctoral fellow, «Философия» кафедрасы, преподаватель, кафедра Senior Lecturer of the Л. Н. Гумилев атындағы «Философия», Евразийский Department of Philosophy, L. Еуразия ұлттық университеті», национальный университет имени N. Gumilyov Eurasian National Астана қ., 010000, Қазақстан Л. Н. Гумилева», г. Астана, 010000, University, Astana, 010000, Республикасы, e-mail: mustafina_tv@bk.ru, Республика Казахстан, e-mail: Republic of Kazakhstan, e-mail: mustafina_tv@bk.ru

Порывай Людмила Анатольевна, Порывай Людмила Анатольевна, Poryvai Lyudmila Anatolyevna, Тарих мұғалімі. Мұғалім-зерттеуші, Учитель истории. Педагог- History teacher. Teacher-researcher, Павлодар қ., 140008 Қазақстан исследователь г. Павлодар, Pavlodar, 140008, Республика of Республикасы 140008, Республика Казахстан Kazakhstan

Сансызбай Сания Бақытбекқызы, Сансызбай Сания Бақытбекқызы, Sanyzбай Saniya Bakytbekkyzy, «Тарих» мамандығы бойынша студент по специальности Student in «History», студенті, Гуманитарлық және «История», Факультет гуманитарных Faculty of Humanities and әлеуметтік ғылымдар факультеті, и социальных наук, Торайғыров Social Sciences, Toraighyrov Торайғыров университеті, Павлодар қ., университет, г. Павлодар, 140008, University, Pavlodar, 140008, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: saniya_b04@mail.ru, Республика Казахстан, e-mail: Republic of Kazakhstan, e-mail: saniya_b04@mail.ru

Тұрлыбек Адина Дидарқызы, Тұрлыбек Адина Дидарқызы, Turlybek Adina Didarkyzy, «Тарих Дарынды балаларға арналған Ученица 7 класса «Г» школы- Student of the 7th grade "G" of the school- № 8 мектеп-лицейінің 7 «Г» сынып- lyceum No. 8 for gifted children, Павлодар қ., 140008 г. Павлодар, 140008, Республика Republic of Қазақстан Республикасы, e-mail: Казахстан, e-mail: aiqul7700@mail.ru, aiqul7700@mail.ru, Kazakhstan, e-mail: aiqul7700@mail.ru

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Общий объем статьи не менее 5 страниц вместе со списком литературы и источников. Формат страницы – А4, поля: слева и справа – по 2 см, снизу и сверху – по 2 см, шрифт – Times New Roman (без стилей). Основной текст – 14 пт., аннотация, ключевые слова, список литературы и подписи к иллюстрациям и таблицам – 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный, абзац – 1 см, перенос слов автоматический. Перед началом текста и перед списком литературы – пробел в одну строку. Ссылки на литературу в квадратных скобках. ФИО авторов выделяются жирным шрифтом, по центру, главного автора пометить символом (*).

Страницы текста не нумеруются. Эпиграфы и приложения недопустимы. Заявка и статья с расширением doc, docx. представляются в Редакцию в электронном виде по адресу: olketanu2001@mail.ru

Сайт журнала: <https://localhistory.tou.edu.kz>

Сроки подачи: статьи 1 кварталу принимается до мая, публикация в июне;

Статьи 2 кварталу принимается до ноября, публикация в декабре.

Статья должна содержать:

1. МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);
2. DOI после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. Инициалы (имя, отчество) Фамилия автора (-ов) – жирным шрифтом, по центру;

4. Название статьи – прописными буквами, жирным шрифтом, по центру;

5. Аннотация – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не более 150 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 14 пт, абзацный отступ слева и справа 1 см, (смотрите образец);

6. Ключевые слова – кегль – 14 пт, курсив, отступ слева-справа – 1 см. Рекомендуемое количество ключевых слов – 5–8;

7. Основной текст статьи;

8. Список использованных источников (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5–98; ГОСТ 7.1–2003 (см. образец).

9. Иллюстрации, перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Авторам указать на ссылку источник изображения или фото. Если автор сам сделал снимок указать в статье.

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номер телефона для связи редакции с авторами, не публикуются);

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия	Имя	Отчество (полностью)
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Дахин, А. Н. Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 Кузнецова, А. Г. Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИПК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 Каропа, Г. Н. Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 Штофф, В. А. Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 Таубаева, Ш. Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 Дахин, А. Н. Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 Дахин, А. Н. Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 Дахин, А. Н. Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 Аубакирова, С. Д. Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И. Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 Dahin, A. N. Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 Kuznetsova, A. G. Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 Karopa, G. N. Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitanii (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 Shtoff, V. A. Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 Taubayeva, Sh. Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 Dahin, A. N. Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 Dahin, A. N. Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 Dahin, A. N. Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 Aubakirova, S. D. Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I. Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraiyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

**THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES
OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES**

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikayeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»,
«Наука и техника Казахстана», «Краеведение»**

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлекцией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только

после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикация, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(-ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(-ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена.

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 09.12.2024 ж. жіберілді. Басуға 30.12.2024 ж. қол қойылды.
Пішімі 197x420/2. Кітап-журнал қағазы.
Шартты баспа табағы 6,93. Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: З. Ж. Шокубаева
Корректоры: Д. А. Қожас
Тапсырыс № 4312

Сдано в набор 09.12.2024 г. Подписано в печать 30.12.2024 г.
Формат 197x420/2. Бумага книжно-журнальная.
Усл.печ.л. 6,93. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: Д. А. Қожас
Корректор: А. Р. Омарова
Заказ № 4312

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
+7 (7182) 67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
<https://vestnik.tou.edu.kz>